

વેદ પરિચ્ય પુસ્તકા શ્રેણી : ૨૨

અથર્વવેદ પરિચ્ય

[પુસ્તકા : ૪]

આચાર્યાંશ્રી વિજયદેવ પંડિત

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

B.K. Patel

24/2/88

વેદ પરિચય પુસ્તકા શ્રોણી : ૨૨

યજ્ઞપતિં ક્રદ્ધય એનસાહુર્નિમકતમ् । અથર્વવેદ ૨, ૩૫, ૨
આર્ણિતા કવિઓએ જગ્યાબું કે, ને યજ્ઞપતિ છે, તે પાપથી બચી જાય છે.

અથર્વવેદ પરિચય

[પુસ્તકા : ૪]

અચાર્યશ્રી વિષણુહેવ સાંકળેશ્વર પંડિત, એમ. એ.
વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાકરણતીર્થ, વ્યાખ્યાન દિવાકર

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ

પ્રકાશક :

જે. બી. સેંડિલ

અધ્યક્ષ,

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

અમદાવાદ દ્વારા

③ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૬

હદિ ઊંચાશ્રમ પ્રેરિત સર્વ. સાતવલેકરણ
સમારક શ્રેષ્ઠી : મણુકો આવીસમે.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૦૦

સુદ્રક :

વિષણુપ્રસાદ સો. પંડ્યા

સાહિત્ય મુદ્રણાલય, સીટી મિલ કંપાઉન્ડ,
કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ ૨૨

વિકેતા :

બાલગોવિદ બુક્સેલસ
ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ ૧

નિવેદન

સામાન્ય શિક્ષિતજીનાને વેદની વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિથી પરિચિત કરાવવાનો આ વેદ પરિચય શ્રોણીનો હેતુ છે; એટલે આમપ્રજનનું સત્ત્વ ખીલે અને એનું તેજ વધે તેવા ગ્રયાસોમાં મળું હરિ તું આશ્રમવાળા પૂજ્ય શ્રી મોટાએ રૂપિયા ૨૦,૦૦૦ નું દાન યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડને ટ્રસ્ટેપે સોંપ્યું, તે અતિ આવકાર્ય બાબત બની છે. બોર્ડનું એ સદ્ગ્રાહી પૂજ્ય મોટાએ એને આ કાર્યનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો અને શ્રી. વિષણુદેવ પંડિત જેવા ચારેય વેદા અને વેદ-સાહિત્યના અભ્યાસી લેખક અમને મળ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણાલયવાળા શ્રી. વિષણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું મુદ્રણકાર્ય એ પણ શ્રોણીની ખુશનસીબી છે.

શ્રોણીનું સદ્ગ્રાહી રહ્યું કે, એને પૂજ્ય સ્વામીજી શ્રી. ગંગેશ્વરાનંદજી, શ્રી કક્ષાસાહેબ કાલેલકર, શ્રી. ઉમાશંકર જેધી, પૂજ્ય શ્રી. રવિશંકર મહારાજ, શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી, પંડિતરાજ ભગવદાચાર્ય, ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા, શ્રી. સી. એલ. શાસ્ત્રી, શ્રી. હરકંત શુક્લ, શ્રી. દિવ્યકંત નાણાવટી, શ્રી. રસિકબિહારી જેધી, શ્રી. ગોવિંદ નરહરિ લેખ-પુરકર, શ્રી. વલ્લભરામ વૈઘરાજ વગેરે વિદ્વજજનોનાં શુભાશિપ અને આવકાર મળ્યાં. તે બધાનો આ તકે આભાર માનું છું.

૧૮મી પુસ્તકાથી અથર્વવેદ પરિચય શરૂ થાય છે; તે શ્રોણીના પરામર્શક તરીકે વનસ્પતિશાસ્ત્રી આયુર્વેદાચાર્ય શ્રી. વલ્લભરામ વૈઘરાજે કાર્ય સંભાળ્યું છે. પહેલી પુસ્તકાની શુભાશંસના ગુજરાત કૃષિ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ શ્રી. વસંતરાય મહેતાએ, બીજી પુસ્તકા માટેનાં ‘આવકાર’ વચન સાક્ષર શ્રી. શાંતિલાલ ઠાકરે, ત્રીજી પુસ્તકાનાં શ્રી. લોાગોભાઈ ગાંધીએ અને આ ચોથી પુસ્તકા માટે શ્રી શંકરલાલ બેંકુરે લખેલ છે. તે ચારેય વિદ્વાનોનો હું હાર્દિક આભાર માનું છું.

સદ્ગ્રાહી અને સદ્ગ્રાહી પ્રેરક તેમજ ધર્મમૂલક સાહિત્યના પ્રચાર માટે આજીવન આપકમાણીનો ઠીક ઠીક હિસ્સો ખર્ચનાર હિદુસ્તાન ટાઇલ્સવાળા શ્રી ઓચ્છવલાલ ગોરધનદાસ શાહે (ખાડિયા ચાર રસ્તા, અમદાવાદ) આ અથર્વવેદ પરિચયની પુસ્તકાના પ્રચાર અર્થે દરેક પુસ્તકાની નેમ રૂ. ૫૦/- પાંચસૌને એકનું દાન આપ્યું છે, તેની સાભાર નોંધ લેતાં આનંદ અનુભવું છું.

વેદ પરિચયની સમગ્ર શ્રોણીને સંસ્કૃતિના સર્વ ચાહકોએ બિરદાવી અને આવકારી છે. અથર્વવેદની આ ચોથી પુસ્તકા વાચકોના હાથમાં મૂકતાં હું સંતોષની લાગણી અનુભવું છું અને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે એને વાચકોનો પ્રેમ સાંપડે અને અથર્વવેદ શ્રોણીની બાકીતી બે પુસ્તકાઓ અમે સમયસર પ્રકાશિત કરી શકીએ.

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.

ને. ખી. સેંડિલ
અધ્યક્ષ

આરંભે

માઉન્ટ આબુના યોગેશ્વર ગુરુગંગેશ્વર ટ્રસ્ટ દ્વારા યોજાએલ અમારા સ્વાધ્યાય-
સત્ત્રમાં અથર્વવેદ વિપેની વિચારણાને મોખરાનું સ્થાન મળ્યું હતું. એક બાજુ ગુરુદેવશ્રી.
ગંગેશ્વરાનંદજી મહારાજ પરિશિષ્ટમાં રજૂ થાએલ 'કુન્તાપ સૂક્તો' પર હિંદી ભાષા
ભાષ્યની રચનામાં રત હતા, જે પર આજ સુધી કોઈ ભાષ્ય કે વિવેચન થયાં નથી,
જેને વિષે લખવું પણ મુશ્કેલ છે. બીજી બાજુ અથર્વવેદનું હિંદીભાષા ભાષ્ય ગુરુદેવની
દીર્ઘવાણી નીચે તૈયાર થઈ રહ્યું છે. તે જે સંદર્ભમાં અથર્વવેદ પરિચય શ્રોણીની આ
પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરવાના કાર્યમાં વિપ્યની સંકલના વિચારાઈ અને કમથી 'ક્ષેત્રપતિ,
ગૃહપતિ, યજ્ઞપતિ, તિત્વપતિ અને સર્વાધિપતિ વિપ્યો' પસંદ થયા. તે પ્રમાણે એક એક
પુસ્તિકામાં સો જેટલાં સૂક્તોનો સંદર્ભ સાધી છસો જેટલાં સૂક્તો દ્વારા છ હજર મંત્રોના
સંકલન-સંહિતાને સમાવી દેવાનું કાર્ય સરળ બન્યું છે; તેમાંની ઓઓ ચોથી પુસ્તિકા
રજૂ થાય છે,

ગીતામાં વિવિધ યજોનાં નામ સાથે, યજની સહજ સરળ વ્યાખ્યા આવી જાય છે.
તે પ્રમાણે યજ સમાજસેવાનું અને દાન પરોપકારનું એક નિયત કર્મ ગણાય છે. તેના
મૂળમાં રહેલી ભાવનાનું દર્શન અથર્વવેદના ઝદ્ધપિ પાસે આ રીતે રજૂ થાય છે. આ
યજનમાં જેની સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તે દેવ અર્થિન છે. અને જે સ્તુતિ-
પ્રાર્થના કરે છે, તે સાધક જન પણ અર્થિન છે. એ રીતે યજમાં યજમાન આહુતિઓ
આપે છે અને તેને દેવો સમૃદ્ધ કરે છે, એ ભાવના પ્રમાણે એક અર્થિનમાં બીજ
અર્થિનાં પ્રવેશ કર્યો છે અને તે યજમાં સંચાર કરે છે (અથર્વ વેદ ૪, ૩૮).

અહીં જે ભાવનાનું દર્શન છે, તે ગીતામાં જગ્યાવેલ પરરસ્પર ભાવ દ્વારા કલ્યાણની
સાધનાનું દિગ્દર્શન છે.

વેદોની મૂલવાણીને વિપ્ય સાથે સંગત કરી, તુલનાની દિષ્ટાઓ રજૂ કરવાનો
તેમજ અભ્યાસીજનને વેદોના સર્વ વિપ્યોનો પરિચય આપવાનો આ એક પ્રયત્ન છે,
જે કે આ દિષ્ટમાં વેદોના સર્વ વિપ્યો આવી જતા નથી. વેદસાહિત્ય તરફ તુચ્છ
જગ્યાઠવા અને તે દ્વારા મૂળ વેદની વાણીનું સેવત કરવાનું એક નિમંત્રણ છે.

આ પુસ્તિકામાં યજવિપ્યક બે પ્રકરણ આપવા ઉપરાંત 'ધર અને પશુપાલન'
ત્રીજું પ્રકરણ પ્રગટ થયું છે, જે બીજી પુસ્તિકા 'ગૃહપતિ' માટે તૈયાર કરેલું, પરંતુ
ત્યાં તેનો સમાવેશ ન થતાં, અહીં રજૂ થાય છે, તે પણ યજની ભાવના સાથે સંગત છે.

વિષણુદેવ પંડિત

સંવત ૨૦૩૨

૨૮. ડાય્યાભાઈ પાર્ક,

તા. ૧૦-૨-૭૬

ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨.

ફોન નં. ૫૨૩૬૩

શુલ્કાર્થસન

ગુજરાત રાજ્ય-યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ સામાન્ય લોકો સમજ શકે એવી સરળ ભાષામાં આર્થિકમુનિઓના જ્ઞાનના ભંડારદુપ ચાર વેદો ઝેણેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અર્થવ્ચિત્ર વેદની પરિચય પુસ્તકાઓ પ્રગટ કરવા વિચાર્યું અને તે પરિચય પુસ્તકાઓનું કામ ગુજરાતના વિદ્વાન આચાર્યશ્રી વિષણુદેવ પંડિતને સેંપું. પંડિતજીએ વેદોના પોતાના ઉંડા અભ્યાસના સારદુપે ઝેણેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદની છ છ પુસ્તકાઓ આજ સુધીમાં પ્રગટ કરી છે. આ યોજનામાં અર્થવ્ચિત્રની છ પુસ્તકાઓ પણ પ્રગટ કરવાનું વિચારાયું છે. તેમાંથી ત્રણ પુસ્તકાઓ આજ અગાઉ પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. આ બધી પુસ્તકાઓ જનતાનો સારો આદર ગામી છે.

આજે આ શ્રોણીમાં અર્થવ્ચિત્રની 'યજ્ઞ' અંગેની વિચારણા રજૂ કરતી ચોથી પુસ્તકા પ્રેર્ગટ થાયે છે, તે આનંદની વાત છે અને અગાઉ પ્રગટ થએલી પરિચય પુસ્તકાઓની જેમાં તે પણ સૌનો આદર પામશે, એમાં મને શંકા નથી.

આપણે ત્યાં એમ મનાનું આવ્યું છે કે, વેદો-ઉપનિષદોમાં ઝેણેદમાં આપેલું જ્ઞાન-નવનીત એ તો પંડિતો અને વિદ્વાનો માટે જ છે. તેઓ જ તે સમજ શકે, વાંચી શકે. સામાન્ય માનવી તેમાં ચંચૂપાત કરી શકે નહિ. તેનો તે અધિકાર જ નહિ. એક રીતે આ વાત સાચી છે. આ બધું જ્ઞાન સંસ્કૃત ભાષામાં અને તે પણ બને એટલી મિતાક્ષરી ભાષામાં, સંજ્ઞામાં અપાએલું છે.

વિદ્વાનો અને પંડિતોનો એ ધર્મ છે કે તેમણે આપણા પૂર્વજીએ સૌકાઓ અને યુગોના પોતાના અનુભવોમાંથી ભાખેલું જ્ઞાનામૃત સામાન્ય જનતા સુધી સરળ ભાષામાં પહોંચાડવું જોઈએ. આજે એ કામ આચાર્યશ્રી વિષણુદેવ પંડિત કરી રહ્યા છે, તેથી આનંદ થાય છે. આ માટે તેઓ અને યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ સૌના અભિનંદનના અધિકારી બને છે.

અર્થવ્ચિત્રની આ ચોથી પુસ્તકાનો વિષય છે: 'યજ્ઞ' યજ્ઞ એટલે સેવા. ગોતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગાયું છે કે, 'યજ્ઞ કર્યા વિના જે ખાય છે, તે ચોર છે.' કેટલી સરળ ભાષા ! સામાન્યમાં સામાન્ય માનવી સમજ શકે એવી આ વાત છે. આ પરિચય પુસ્તકામાં યજ્ઞ-સેવાના જે અનેકવિધ પ્રકારો છે, તેની વેદના આધારે સરળ ભાષામાં

વિગતવાર સમજૂતી આપી છે અને સાદું, સંયમી, સદાચારી જીવન યજ્ઞ દ્વારા, સેવા દ્વારા કઈ રીતે સહજતાપૂર્વક ગાળી શકાય, એની વિગતે માહિતી અને સમજ આપી છે.

હું માનું છું કે, આ પરિયય પુસ્તકા સામાન્ય માનવીને જ નહિ, પણ સૌ કોઈને સેવાજીવનનો, સહ્ય જીવનનો માર્ગ બતાવશે.

વેદાની અર્થપૂર્ણ અને જીવન ઉપયોગી વાણી અને જ્ઞાનને સામાન્ય જનતાના ભલા માટે સાદી સરળ ભાષામાં પ્રગટ કરવાની આ પ્રવૃત્તિ આવકારદાયક છે અને તેનો પ્રકાશન અને પ્રચારથી સમાજને અવશ્ય લાભ થશે.

વેદ પરિયયની પુસ્તકાઓ તૈયાર કરવા માટે આચાર્ય શ્રી. વિષણુદેવ પંહિત શૌના અભિનંદનને પાત્ર બને છે.

૨૩-૬-૭૫

—શાંકરલાલ એંકર

મજૂર-મહાલન, ભુદ્ર, અમદાવાદ ૧

આનુકૂળ

૧. સેવા અને સહકાર	પૃ. ૭-૩૫
૨. સ્તુતિ પ્રાર્થનાનું ખળ	પૃ. ૩૬-૪૬
૩. ઘર અને પશુપાલન	પૃ. ૪૭-૫૭
૪. પરિશાષ્ટ	પૃ. ૫૮-૬૦

પર્વતથી નીકળેલી નદી શું વિચારે છે? સાગરને મળવું છે અને તે યાત્રા શરૂ છે; પણ સાગર કેટલો દૂર છે, ત્યાં સુધી પણ શી રીતે અને કચાંક પ્રવાહ અટકી અને જલ સુકાઈ ગયાં તો? ત્યાં તો માર્ગમાં એક મહાનદી મળી ગઈ. તેના હમાં પોતાનો પ્રવાહ તેણે મેળવી લીધ્યા તે સાગરને મળી ગઈ.

સાગરને મળવાનું, તેને ઈષ્ટ હતું; તેની
તે સેવા હતી, પણ તેની એકલીનું ગણું શું ?
તેણે બીજનો સહકાર સાધ્યો. મહાનદી તેની
કામધેનું બની. તેની સાથે સાથે તેણે પણ
સાગરને મળવાનો લહાવો લઈ લીધો.
સર્જનની સાથે સહકારનો ભાવ આપોઆપ
જાગો છે. એ સહજ છે, સરલ છે, સ્વયંભૂ
છે. પ્રકૃતિ કહો કે પ્રજપતિ; તેના એક એક
સર્જનમાં સેવાની ભાવના છે, જતનું
સમર્પણ છે અને સમર્પણનો સથવારો છે.

બીજનો અંકુર અને અંકુરનું વૃક્ષ. એ
બીજ ઓગળે નહિ, પીગળે નહિ, સેવા કે
સમર્પણ કરે નહિ, તો અંકૂર કૂટે શી રીતે
અને અંકૂર વિકસવાનું ઈચ્છે નહિ, તો વૃક્ષ
શી રીતે જન્મે? આમ નામ, રૂપ ભૂલીને
બીજામાં ભળી જણું, એ ત્યાગ છે, એ જ
યજ્ઞ છે, એ દૈવી ભાવ છે. ગીતાની આ
બોધવાણી છે :

‘પ્રજાપતિએ પ્રજાનાં સર્જન
કર્યાં; તેમાં તેણે યજના સાથ સહકાર
લીધા, તે પછી તેણે જાણાવ્યું; આ
યજથી સર્જન કરો. એ તમારી ઈષ્ટ
કામનાનું દોષન કરનાર બની રહો.’

੧ सੇਵਾ ਅਨੇ ਸਹਕਾਰ

આ ભાવનો વિસ્તાર બ્રહ્મવાદી આ રીતે કરે છે:

‘તે પ્રજાપતિએ ફરીથી પરિશમ કર્યો, ફરીથી તપ કર્યાં, ફરીથી પોતાની જતને તપાવી. એ રીતે તેણે પોતાના આત્માના સમર્પણથી જ ત્રણ લોકનાં સર્જન કર્યાં: પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને ધૌ-સ્વર્ગ. આમ તેણે પોતાનાં બે ચરણોથી પૃથ્વી, ઉદ્રથી અંતરિક્ષ અને મસ્તકથી ધૌ-સ્વર્ગ રચ્યાં. તે પછી તેણે તે ત્રણ લોકોને પરિશમ કરાવ્યા, તપ કરાવ્યાં. તે રીતે શ્રમ કરેલ અને તપેલ-સંતપ્ત ત્રણેય લોકોથી ત્રણ દેવોનાં સર્જન કર્યાં: પૃથ્વીથી અદ્ધિન, અંતરિક્ષથી વાયુ (ઈન્ડ્ર) અને ધૌથી આદિત્ય (સૂર્ય). તે પછી તેણે ત્રણ દેવોને પરિશમ કરાવ્યા, તપ કરાવ્યાં, તે રીતે શ્રમ કરેલ અને તપેલ-સંતમ ત્રણેય દેવોથી ત્રણ વેદોનાં સર્જન કર્યાં: અદ્ધિનથી ઋગવેદ, વાયુથી યજુર્વેદ અને આદિત્યથી સામવેદ. તે પછી તેણે ત્રણ વેદોને પરિશમ કરાવ્યા, તપ કરાવ્યાં. તે રીતે શ્રમ કરેલ અને તપેલ-સંતપ્ત ત્રણેય વેદોથી વ્યાહૃતિઓનાં સર્જન કર્યાં: ઋગવેદથી ભૂ: યજુર્વેદથી ભૂવઃ અને સામવેદથી સ્વઃ..

‘હવે ઈષ્ટકામ પુરાં કરવાની જેની ભાવના હોય, અને જે ત્રણેય વેદોમાં આવેલા મંત્રોથી કાર્ય કરવા ચાહે, તેણે આ ત્રણ મહાવ્યાહૃતિઓ ભણી કાર્ય કરવું. તેથી તેણે ત્રણ વેદોથી કામ કર્યાં, એમ ગણાશે: અર્થાતું આ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ છે, તે બૃધ્યા મંત્રોના સારદૃપ છે.

‘તે પ્રજાપતિએ ફરીથી પરિશમ કર્યા, ફરીથી તપ કર્યાં, ફરીથી પોતાની જત-આત્મદેવને તગાવ્યા, તે રીતે તેણે આ યજનાં દર્શન કર્યાં, જે પાંચયામ ત્રિવૃત, સપ્તતંત્ર અને એકવિશ સંસ્થ છે. આ બાબત ઋગ્યામાં કહી છે:

‘હે અદ્ધિન, આ યજની પાસે તું આવી પહોંચ, જે યજમાં પાંચયામ; ત્રિવૃત અને સપ્તતંત્ર છે’.

આ મંત્રની વ્યાખ્યા કરતાં સૌયાણ્યાર્થ જગ્યાવે છે: પાંચયામ તે યજમાનની સાથે ચાર ઋત્વિષઃ હેતા, ઉદ્ગગતા, અધ્વર્ણાને બ્રહ્મા, ત્રણ વૃત-પ્રકારઃ: પાક્યજ્ઞ, હવિર્યજ્ઞ અને સોમયજ્ઞ અથવા ત્રણ સમ્યનાં સવનઃ: પ્રાતઃસવન, માધ્યાદિન સવન અને સાયં-સવન. સાત તંતુઓ તે કર્મનો વિસ્તાર કરનાર વષ્ટકાર ભણનાર સાત હેતાઓ અથવા અદ્ધિનષ્ટોમ વર્ગે સાત સંસ્થાઓ ગણાય.

આ ઋગ્યાના આધારે બ્રહ્મવાદીએ એક પ્રચલિત શ્લોકનો પાઠ આપ્યો છે:

‘૩ સાત સુત્ય (સામયાગ), સાત પાક્યજ્ઞ અને સાત હવિર્યજ્ઞઃ એ મળીને એકવીસ યજ થાય છે; તેમને નૂતન અંગિરા ઋષિઓ અને પુરાણ ઋષિઓએ સર્જયા છે.’

‘હવે ત્યાં યજોનો કમ આ છે: અગ્ન્યાધેય, તેથી પૂર્ણાહૃતિ, તેથી અહિનહોત્ર, તેથી દર્શપૂર્ણમાસ, તેથી આગ્રયણ (નવા વર્ગો), તેથી ચાતુર્મસ્ય, (ચાર ચાર માસના) તેથી પશુબંધ, તેથી અહિનષ્ટોમ, તેથી રાજસૂય, તેથી વાજપેય, તેથી અશ્વમેધ, તેથી પુરુપમેધ, તેથી સર્વમેધ, તેથી ત્રણ દક્ષિણાવંતઃ દક્ષિણા, અદક્ષિણા અને હજાર દક્ષિણા; વગેરેની પ્રતિષ્ઠા છે.

‘આજ યજ્ઞકુમ છે; તેને જે જાણે છે, તે આત્મા યજ્ઞથી બોકુપ બનીને દેવોને પણ મેળવી લે છે. સાંજ સવારના હોમ, સ્થાલીપાક, નવ, બલિ, પિતૃયજ્ઞ, અષ્ટકા અને પશુ એ સાત પાકયજ્ઞ છે. અગ્ન્યાધેય, અહિનહોત્ર, પૌર્ણમાસ્ય, અમાવાસ્ય, નવેષ્ટિ, ચાતુર્મસ્ય અને પશુબંધ એ સાત હવિર્યજ્ઞ છે તેમજ અહિનષ્ટોમ, અત્યાહિનષ્ટોમ, ઉક્ષય, પોડશી, વાજપેય, અતિરાત્ર અને આપ્તોર્યમિ એ સાત સુત્ય-સોમયાગ છે.’

રોજે રોજ સાંજ-સવારના અહિનહોત્ર, પક્ષ-પક્ષની ઈષ્ટિઓ અને વર્ણભર ચાલતા સોમયાગોમાં પ્રકૃતિએ શરૂ કરેલાં યજ્ઞ દર્શનની ત્રિપુરીનું આ ઋષિને જ્ઞાન છે, તે જણાવે છે:

૧ ‘જે યજ્ઞન કરે છે, સોમનાં સવન કરે છે અને પાક તૈયાર કરે છે; તે ત્રણેયનો સંગ્રહ કરનાર ઋષ્ટિવજ બ્રહ્મા છે અને તે દેવોમાં મુખ્ય ઈન્દ્રને પ્રસન્ન કરે છે.’

આ મંત્રમાં રહેલ યજાતિથી ઈષ્ટ-હવિર્યજ્ઞ, સુનવત્થી સોમયાગ અને પચાતિથી પાકયજ્ઞ-અહિનહોત્રનો નિર્દેશ થાય છે. કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્રની શરૂઆતમાંજ યજ્ઞની વ્યાખ્યા આપતાં જણાયું છે કે: દ્રવ્ય દેવતા ત્યાગ:। દેવને ઉદ્દેશીને હવિર્દ્વય અહિનમાં છોડવું. આ તેનો સરળ અર્થ છે. તેનું તાત્પર્ય આ છે: (૧) જે ત્યાગ કરે છે (૨) જેના દ્વારા ત્યાગ કરે છે (૩) જેને ઉદ્દેશીને ત્યાગ કરે છે. અને (૪) જેમાં ત્યાગ કરે છે. આમ ત્યાગને અહિનમાં આપવાની આહૃતિનું કર્મ ગણવામાં આવે, તો તેમાં જુદા જુદા કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અધિકરણ વગેરેની જરૂર ઉભી થાય છે.

એ ઈષ્ટિએ જે ત્યાગ કરે છે, તે કર્તા યજમાન છે અને તેના પ્રતિનિધિ ઋષ્ટિઓ છે. જે દ્રવ્યનો ત્યાગ કરે છે, તે હોમનું દ્રવ્ય, જવ, ધી, સમિધા વગેરે કર્મ છે, તે દેવ માટે આહૃતિ-ભોગ્ય પદાર્થ બને છે. જેના દ્વારા આહૃતિને અહિનમાં છોડે, તે કરણ ગણાય. સત્રુક, સત્રુપ, જુહૂ વગેરે પાત્ર (ચમચાઓ)માં ભરીને આહૃતિ અપાય છે તેમજ વેદના મંત્ર ભાણી આહૃતિ અપાય છે, તે મંત્રો પણ કરણ બને છે. હવે જેને ઉદ્દેશીને એટલે કે જેની પ્રીતિ મેળવવા અને નૃપિત કરવા આહૃતિ અપાય, તે દેવ સંપ્રદાન બને છે. એજ રીતે જેને આધારે આહૃતિ અપાય, તે અહિન અધિકરણ ગણાય. એજ રીતે દેશ, કાલ વગેરેની ગણના પણ થાય છે.

જો કે આ વ્યાખ્યા સરળ છે, પણ તેની મીમાંસા પ્રમાણેની વિચારણા આટલી સૂક્ષ્મ બને છે અને તેના તાત્પર્યને વિશાદ કરે છે. ગીતામાં જે અનેક યજોની ગણના છે, તેમાં આ ત્રણ બાબતો દ્રવ્ય, દેવ અને ત્યાગ જેવાને મળે છે. દ્રવ્યયજ્ઞ, તપોયજ્ઞ, પ્રાણ્યજ્ઞ, આત્મયજ્ઞ વગેરે પ્રકારેની ભાવના એક સમાન છે.

આપણે આંગણે અતિથિ આવીને ઉલ્લો રહે, તે આપણો દેવ ગણાય; તેને જમાડો તે અતિથિયજ્ઞ ગણાય. ગાયને પૂરો આપો, કીડીને કણ આપો, કબૂતરને ચણ આપો, તે પણ યજ્ઞ ગણાય. આ યજ્ઞની ભાવના સહજ છે, સરળ છે, સ્વયંભૂ છે. ગાયે આપણને દૂધ આપું, વૃક્ષે ફુલ આપું, નદીએ જલ આપું, વાયુએ હવા આપી, સૂર્યે પ્રકાશ આપ્યો, ચંદ્રે અમૃત આપું. આમાં ત્યાગ છે, તે સેવા છે, પરોપકાર છે, તેમાં સેવાની સાથે સહકારની ભાવના પણ છે. કુદરતમાં આ સેવા અને સહકાર સાથે સાથે ચાલે છે. તે પ્રકૃતિનું સર્જન છે, તેનો સર્જક પ્રજપતિ છે.

આર્થ દ્વારા ઋષિઓએ અનેક મંત્રોમાં ‘દેવ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, તે રીતે અહિનનો પણ પ્રયોગ કર્યો છે: જેમકે, ‘હે અહિન, તું દેવોની સાથે આવ. હે અહિન, તું અહિનઓની સાથે આવ’.

અહીં અહિન અને દેવ બને શબ્દોમાં ભાવના એક સમાન છે. અધ્યાત્મની નિજારે દેવ શબ્દ ઈંદ્રિયવાચક છે, તો અહિન પણ ઈંદ્રિય વાચક છે. ગીતાના ચોથા અધ્યાત્મમાં યજોનાં વર્ણન છે, તેમાં ઈંદ્રિયોનો અહિનરૂપે નિર્દેશ છે. દરેક ઈંદ્રિય માનો કુંઠેએક એક અહિનકુંઠ છે. આંખના અહિનકુંઠમાં રૂપની આહૃતિ, કાનના અહિનકુંઠમાં શબ્દની આહૃતિ. એ રીતે એક એક ઈંદ્રિયમાં એક એક વિષયની આહૃતિ અપાય છે. એ ઈંદ્રિયોના કુમમાં મન, બુદ્ધિથી આગળ વધી આત્મારૂપી અહિન સુધી પહેંચવાનું છે. એ કુમે જે દેવયાજી છે, તે આત્મયાજી બને છે. એજ અધ્યાત્મની ભાવના પ્રમાણે શરીરને અહિનઓનું નિવાસસ્થાન કર્યું છે:

‘આ દેહને શરીર કેમ કર્યું? કારણકે તેમાં અહિનાઓ આશ્રય લે છે: જ્ઞાનાહિન, દર્શનાહિન અને જાઈરાહિન. આમાં જાઈરાહિન અન્નને પચાવે છે. દર્શનાહિન રૂપ બતાવે છે, જ્ઞાનાહિન શુભાશુભ કર્મ આપે છે. આ અહિનાઓનાં ત્રણ સ્થાન છે: મુખમાં આહુવનીય અહિન, પેટમાં ગાર્હપત્ર અહિન અને હૃદયમાં દક્ષિણાહિન. આ યજ્ઞમાં આત્મા યજમાન, મન બ્રહ્મા, લોભાદિ આહૃતિ, ધૃતિ દીક્ષા, જ્ઞાનોદ્રિય યજ્ઞપાત્ર, કર્માદ્રિય હવિદ્રોધ્ય, શિર કપાલ, કેશ દર્ભ અને મુખ અંતર્વોદિ છે.

૨ વેદનો ઋષિ કહે છે: ‘આત્માજ યજ્ઞમાં સૌથી પહેલાં ઉપાસ્ય છે’.

દરેક વિવેકી મનુષ્યે આત્માના હિતનો વિચાર કરવાનો છે. બ્રહ્મવાદીઓ આ વિપે એક સંવાદ રજૂ કર્યો છે:

૧ ‘આ બેમાં કોણ શ્રોષ્ટ છે, તે યજ્માન, જે આત્મયાજી છે અથવા જે દેવયાજી છે’. ચર્ચા-વિચારણાના પરિણામે નિર્ણય કર્યો કે, ‘જે યજ્માન આત્મયાજી છે, તે શ્રોષ્ટ છે.

૨ ‘હવે જેમ યજ્માં સોળ આહુતિઓ અપાય છે, તેમજ આત્મયાજી આત્મયાગ કરે છે, તેમાં સોળ આહુતિઓ અપાય છે, એ તો સોળ કળાઓ છે, જે શરીરમાં પ્રાણરૂપે જેમકે સાત મસ્તકમાં રહેલ પ્રાણ (બે આંખ, કાન, નાક અને સાતમું મુખ) આઠમાં નીચેના પ્રાણ; તે ઉપરાંત ચાર બાહુ અને ભુજાઓ, ચાર સાથળ અને જંધ મળીને આઠ અવયવ. આમ સોળ અવયવોના બનેલ શરીરને પોડશક્લ પુરુષ કહે છે અને આ પુરુષ તેજ યજ છે અને તેની સોળ આહુતિઓ છે.’

જેમ મૂળ વેદમંત્રોમાં દોનવ શબ્દ દાનકર્મ કરનાર (નિરૂક્ત ૧૦, ૮)ના અર્થમાં હતો અને તે રીતે એક મંત્ર ઋગવેદ (૮, ૩૨, ૧૨)માં ઈન્દ્રને દાનવ: દાનવાન કહ્યો છે અને મેધને ઉદ્ક દાતા કહ્યો છે, તેમજ અસુ+ર તે પ્રાણરક્ષકના અર્થમાં ઈન્દ્ર, અહિન, વરુણ વગેરેને કહ્યા છે, એ રીતે યજ શબ્દ પણ ઉપરની વ્યાખ્યાને અનુસરે છે, પણ આજે યજ શબ્દ ફક્ત હોમહવન પૂરતો જ રૂઢ છે અને તેથી સેવા કે પરોપકાર સહકારનાં કાર્યો માટે યજ શબ્દ વપરાતાં સંકોચ થાય, તે સ્વાભાવિક છે. દાનવ પણ દનુ રાક્ષસીના પુત્ર અને સુર નહિ તે અસુર રાક્ષસના અર્થમાં વપરાતા થઈ ગયા છે.

અથવા ઋષિ ઉર્ધ્વિષ્ટ સૂક્તમાં જગ્યાવે છે કે, જે વિશ્વની રચના પછી જે ઉંચા સ્થાનમાં અવશિષ્ટ શેષ રહે છે, તે ઉર્ધ્વિષ્ટ બ્રહ્મ મૂળ કારણ છે, તેથી વિશ્વનાં સધળાં નામ, રૂપ થયાં છે. એ રીતે ઉત્તમ કર્મમાં યજનો નિર્દેશ કરતાં વિવિધ યજોનાં નામ આ રીતે રજૂ કર્યાં છે:

‘રાજસૂય, વાજપેય, અહિનષ્ટોમ, અધ્વર, અશ્વમોધ; (મં. ૭) અગ્નયાધાન, દીક્ષા, યજ, સત્ત્ર (મં. ૮) અહિનહોત્ર, પ્રત, તપ, દક્ષિણા, ઈષ્ટાપૂર્તિ (મં. ૯) એકરોત્ર, દ્વિરાત્ર, સધાષ્કી, પ્રકી, ઉક્થ (મં. ૧૦) ચતુરાત્ર, પંચરાત્ર, પદ્મરાત્ર, સમરાત્ર આ બધા યજો ઉર્ધ્વિષ્ટમાં રહેલા છે.’

આ ઋષિ અથવા છે. ગાયો અને બકરાં જેવાં નિર્દેખ પ્રાણીઓનાં બહિદીન અપાય; એ શું યજ ગણાય, એવો પ્રશ્ન તેમને હેયે જાગે છે. યજોના નામે આવા

૧. શતપથ પ્રાણણ ૧૧, ૨, ૭ ૨. શતપથ પ્રાણણ (સાયણ લાભ્ય) ૧૧, ૧, ૭, ૩૬

૩ અથવાવે ૧૧, ૭, ૭-૧૨

પ્રકારે નિર્દેખ પ્રાણીઓનાં બલિદાન આપનાર કદાચ દેવો હોય તેથી શું થયું? એ દેવોને મુગધ-મોહને વશ થયેલ કહેવા જોઈએ, આવું સ્પષ્ટ વિધાન આ ઋષિ કરે છે અને પછી જેમાં આત્માનાં બલિદાન આપવાનાં હોય, મનનો સુયોગ જોડવાનો હોય, બુદ્ધિનાં સમર્પણ કરવાનાં હોય; એ ઉત્તમ પ્રકારના યજનો મહિમા ગાતાં, તે જણાવે છે:

‘આ તે દેવો છે, જેમણે યજના કર્મથી યજરૂપ દેવનાં સારી રીતે યજન કર્યાં છે. આ પ્રકારે સેવા અને સહકારનાં કાર્યો કરવાં, એ તો ઉત્તમ ધર્મો છે અને તે ધર્મ ધારણાઓની પ્રતિષ્ઠા તો સૌ પહેલાં કરવામાં આવી છે. યજનાં તે સ્થાનો સ્વર્ગ સમાન મહિમાને સાચવનારાં છે. એ દેવો પહેલાંના સાધ્ય-સેવાની સાધના કરનાર ગણાય છે. તેમણે યજો કરીને ઉત્તમ પ્રકારનો મહિમા વધાર્યો છે. જે સાધના કરનાર હતાં, તે હવે દેવો બની ગયા છે,

‘આ રીતે પહેલાં દેવોએ જે સાધના કરી, જે સેવા ને સહકારનાં કાર્યો કર્યાં, તેથી યજનું એક સ્વરૂપ પ્રગટ થયું. તે યજો બધી બાળુએ વ્યાપક રૂપ ધારણ કર્યું. તેણે સેવા અને સાધનાની એક પ્રતિષ્ઠા મેળવી લીધી અને તે રીતે યજનો મહિમા દિને દિને વધવા લાગ્યો. એ યજ ઉત્તમ વર્ગનું એક પ્રતીક બની રહ્યો, તે એક પુરુષ ગણાયો, જે બધા દેવોનો અધિપતિ-અધિષ્ઠાત્રા બની રહ્યો. તે યજ પુરુષ આમ સૌ જનોમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં ધન સાધન ધારણ કરો.’

જેમણે યજ કરી લીધા, તે સિદ્ધ દેવો અને જે યજની સાધના કરે છે, તે સાધ્ય દેવો. આમ દેવોના બે પ્રકાર છે. આ સાધ્ય દેવોએ યજ કર્યાં અને તેમણે સિદ્ધ દેવોને ઉત્તમ પ્રકારનાં હવિ આપ્યાં. આમ તેમણે યજન કર્યાં, જે મર્યા-માનવો છે, એ આં સાધ્ય દેવો છે, તેમણે મનના સાધનથી યજન કર્યાં, જે મન પોતે અન્નર-અમર છે. આ મનનો વ્યાપાર છે, એ માનસિક યજ છે. તે મન એક વિશાળ, એક ઉત્તમ, પરમ વ્યોમમાં વિહાર કરે છે. અમે સેવા અને સાધનાનાં કાર્ય કરનાર માનવો મનના એ પરમ વ્યોમમાં આનંદ પ્રમોદ કરીએ. જેમ સૂર્ય ઉગતાં જગતના સૌ પદાર્થો દેખાય છે, એમ જ મનના પરમ વ્યોમમાં જ્ઞાનના સૂર્યનો ઉદ્ય થતાં, અમે મનનાં વૃત્તિએ અને વ્યાપારનાં દર્શન કરીએ.

‘જે પહેલાં સાધ્ય દેવો હતા, તેમણે યજ કર્યાં; તેમાં તેમણે યજના હવિરૂપે પોતાની આંદર રહેલ પુરુષનો ઉપયોગ કર્યો; અર્થાતું તે પછીના દેવોએ તે યજ-પુરુષ રૂપ હવિના સાધનથી યજનો વિસ્તાર કર્યો હતો. આમ જ્યારે એ આત્મપુરુષને હવ્ય બનાવીને, તેથી દેવોએ વિવિધ પ્રકારનાં યજન કર્યાં; તો ભવા, એ યજ પુરુષથી વિશેષ

સેવા અને સહકાર

કોઈ ઓજસ્વી પદાર્થ છે ખરો; કે જેના સાથ સહકાર લઈને સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યો થઈ શકે ?'

‘આ સિદ્ધ અને સાધ્ય બે પ્રકારના દેવો છે, જે સેવા અને સહકારથી યજો કરે છે, પરંતુ ત્રીજા પ્રકારના દેવો છે, જે યજનાં કાર્ય કરતા નથી; પરંતુ અંગત સ્વાર્થનાં કાર્ય સાધે છે, તેમને શી રીતે દેવો ગણવા ? આમ છતાં જે તે દેવો હોય, તો તેમને મુંઘ દેવો ગણવા જોઈએ. આ દેવો મુંઘ છે; કારણ કે તેઓ અત્યારે વિશ્વાસુ કુતરા જેવાં પશુઓનાં બલિદાન આપીને યજન કરે છે. અરે ભલા ! આ દેવો ગાયો જેવાં ઉપયોગી પશુઓનાં અંગ અને અવયવોથી ભારે સેવાનાં કાર્ય કરાવે છે. તેમનાં તે યજ કાર્યો ફક્ત અંગત સ્વાર્થ પૂરતાં મર્યાદિત છે. તો પણ તે દેવો તેને સેવાનાં કાર્યો ગણવાની, તેનો બહેળો ઉપયોગ કરે છે. હવે જે ઉત્તમ યજ છે, તેનું સાધન તો મન છે. દેવો માનસ વ્યાપારથી આ પ્રકારના સેવા અને સહકારના યજોને જાણે છે, તે યજો વિષે અમને સમજાણ આપે અને એ પ્રકારના સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યો કરવાની સૂચના આપે.’

‘વેદોમાં એક પુરુષ સૂક્ત પ્રસિદ્ધ છે, તેના ઋષિ નારાયણ છે. તેને વિષે એક બ્રહ્મવાદી બોધકથા રજૂ કરતાં જાણાવે છે કે ‘એ નારાયણે કામના કરી કે હું બહુરૂપ થાઉં, તેણે પોતાની જતનાં યજન કર્યાં’, તેથી તે વ્યાપક બની ગયા. એ રીતે યજને બલિદાન, એક આત્મ સમર્પણનું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. તે પુરુષે વિરાટ રૂપ લઈને પોતાનાં વિવિધ અંગોથી ચાર દેવ, વેદ, મહાભૂત, પશુઓ વગેરેનાં સર્જન કર્યાં. એ પુરુષ સૂક્તની ભાવનાનો વિસ્તાર ઉપરના સૂક્તમાં જોવાને મળે છે.

આ સૂક્તમાં દેવોના ઋણ પ્રકાર બતાવ્યા છે: પૂર્ણ દેવો, જેમણે યજ કરી ઉત્તમ સિદ્ધ મેળવી લીધી. સાધ્ય દેવો, જેઓ યજની સાધના કરી, ઉત્તમ સિદ્ધિ—સ્વર્ગનાં સ્થાન મેળવી રહ્યા છે અને મુંઘ દેવો, જેઓ યજનાં કાર્યો કરે છે, પણ તેથી પોતાના અંગત સ્વાર્થ સાધવાની મથામણમાં પડ્યા છે. આ દેવોને અનુસરી મર્યાદ માનવો પણ ઋણ પ્રકારના ગણી શકાય. જે જ્ઞાનીજનો છે, તેમણે ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી લીધાં છે, તે ઉત્તમ દેવો છે, જે માનવો સેવા અને સહકારથી પરોપકારનાં કાર્યો કરે છે, તે મધ્યમ દેવો છે અને જે માનવો અંગત સ્વર્ણનાં કાર્યો કરે છે, તે મુંઘ દેવો છે. તે દેવો હોવા છતાં દેવોના જેવાં સેવાનાં કાર્ય કરતા નથી.

વેદ સાહિત્યમાં વિષણુને યજરૂપ કહ્યા છે: યજો વૈ વિષણુ: તેનું મૂળ આ સૂક્તમાં છે. અહીં પુરુષને હવિ કહેલ છે, જેની આહૃતિ આપવામાં આવે છે. આ માનસ

યજ્ઞ છે. તેમાં અંદર રહેલા આત્માનાં યજન કરવાનાં છે. તે પુરુપ આત્મયાળું છે. જે પોતાની જતનું બલિદાન આપી રહેલ છે. આત્મયજન માટે મનોવ્યાપાર મહત્વ ધરાવે છે. મનની પૂરેપૂરી તૈયારી હોય, તોજ આ પ્રકારે સેવા અને બલિદાનનાં કાર્યો થઈ શકે. આ મનની વૃત્તિને અનુમતિ કરે છે. તે અનુમતિને દેવનું રૂપ આપી, અથર્વા સ્તુતિ કરે છે:

૧ ‘અમારા મનની અંદર વસેલી આ દેવી અનુમતિ છે, તે દેવોની અંદર અનુકૂળ વૃત્તિ જગાડે, જેથી યજ્ઞ—સેવાનાં કાર્ય કરવા અમે તૈયાર થઈએ. આ દેવોમાં અગ્રણી દેવ અર્જિન છે, જે હૃદ્યનાં વહેન કરનાર—હૃદ્યવાહન છે. તે અમને અનુકૂળ થાય જેથી અમે આહુતિનાં દાન આપીએ. હે અનુમતિ દેવિ, તું આ યજ્ઞ માટે અનુકૂળ સંમતિ આપ. તું અમારાં કલ્યાણ કર. અમે જે આહુતિનાં બલિદાન આપીએ છીએ, તેનો તમે સ્વીકાર કરો. હે દેવિ, અમને ઉત્તમ પ્રકારનાં સંતાન આપો.

‘અમારામાં જે લોકો પોતાની અનુમતિને અનુસરે છે, તે લોકો પ્રજા સંતતિથી સમૃદ્ધ બને અને તેમને અખૂટ ધન સાધન મળે. એ રીતે તમો અનુમતિ અનુકૂળ થાઓ, તે અનુમતિની જે કોધવૃત્તિ છે, તેની ઝડપમાં અમે આવીએ નહિ. અમે તેની સુખ આપનારી ભાવના અને સારી મતિમાં વસવાટ કરીએ.

‘જેની નીતિ સારી છે અને જેને વિશ્વનાં બધાં પ્રાણીએ ઈચ્છે છે, એવી ઓ અનુમતિ, બધાને જેમાં સારી રીતે બોલાવવામાં આવે છે, એવો આ યજ્ઞ સારાં દાન આપનાર અને તારે અનુમત ઉત્તમ યશ છે; તેથી અમારાં સેવા—પરોપકારનાં યજ્ઞ કાર્યો પૂરાં કરો. ઓ સુભગા અનુમતિ, વીરજનોથી શોભતાં ધન સાધન અમને આપો.

‘આ સુજાત—પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ છે, જેનો સ્વીકાર અનુમતિ કરે છે, જેથી સારાં ક્ષેત્ર અને સારા વીરજનોનાં હિત થાય. તેની શ્રોષ્ટ બુદ્ધ હિતકારી છે અને જેનાં રક્ષણ દેવો કરે છે, એવી અનુમતિ અમારાં રક્ષણ કરો.’

અનુમતિથી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ જન્મે છે અને તેથી સેવા પરોપકારનાં કાર્યો થતાં રહે છે. મન માને નહિ અને સેવાકાર્યમાં ધસડાતું રહે; તો એ હિતનાં કાર્ય પણ જોઈએ પડે. દેવોનાં કાર્ય પણ નિષ્ફળ જય; તેનું કારણ સંમતિનો અભાવ છે. શુભ મતિથી કરેલું કાર્ય પણ લોકોનું હિત સાધે છે, પણ મતિ—અનુમતિ વિના સેવા કાર્ય પણ સફળ થતું નથી.

અનુમતિને ધી કહી છે; જે ધારણા બાંધે છે. એ ધિષણા છે, જે સારાં કર્મ, ભાવના અને વિચારની ગુંથણી કરે છે. એ ગુંથણી કરનાર અર્જિન છે, જે જ્ઞાનનું પ્રતીક છે;

સેવા અને સહકાર

તેનો વાસ ધિષણમાં છે, તેથી તેને ધિષુય અહિન કહે છે, જેને સમિદ્ધ કરવાનો છે. જે સેવાનાં કાર્યમાં ત્યાગ અને સમર્પણની ભાવના છે, તે યજ્ઞ છે અને તેથી ધિષુય અહિત દ્વારા દેવોને બોલાવવાના, આહૃતિ બલિનાં પ્રદાન કરવાનાં અને સાથ સહકાર સાધવાના. એ ત્રણેય ભાવ યજ્ઞમાં સાથે જગે છે: જે યજ્ઞ કરતો નથી; તેને આ ભાવ જગતા નથી. ઋષિ અંગિરા યજ્ઞ નહિ કરનાર—અયાજક અને યજ્ઞ કરનાર યાજક વચ્ચેનો વિવેક જગાડી સ્તુતિ કરે છે:

‘જે લોકો ભોગ ભોગવે છે પણ સેવા—પરોપકારનાં કાર્ય કરતા નથી તેમની ધિષણ—મતિમાં વસેવા અહિનઓ સંતાપ કરતા રહે છે. આ લોકો પોતાને મનગમતાં ઈષ્ટ કર્મ કરવાની ભાવના સેવે છે, પણ તેમની એ પદ્ધતિ દોપ ભરી છે; ભલેને તે સેવાનાં કાર્ય કરે, પણ તેમની મતિ—ધિષણ અંગત સ્વાર્થ સાધવા પૂરતી સંકુચિત હોય છે. તેમના આંતરમાં વસેવ વિશ્વકર્મા તેમને સારી ઈષ્ટ—યજ્ઞ કરવા માટેનાં શુદ્ધ કાર્યમાં જોડે.

‘જે લોકો પ્રજાજનોનાં સેવા કાર્ય કરવા તપ તપતા હોય છે. તે યજ્ઞમાન યજ્ઞપતિ છે, તેમને પાપ સંતાપથી દેવો બચાવી લે છે; એ પ્રકારનાં વચ્ચનો ઋષિમુનિઓ બોલતાં રહે છે. જેમ દર્હી વલોવીને નીકળતા માખણને ઉઘમશીલ મેળવી શકે છે, એમજ વિશ્વકર્મા સેવાનાં કાર્યમાં મંથન કરનાર યજ્ઞમાનોને સારા રસ ભરેલા પદાર્થો આપતા રહે છે; તેવા સેવા કાર્યમાં રત યજ્ઞમાનોની સાથે વિશ્વકર્મા અમારો સંસર્ગ કરાવે; જેથી સેવાનાં કાર્ય વિશેષ થાય.

‘દેવો મોટા સવન—સોમયાગોમાં સોમપાન માટે હાજર રહે છે, પણ કેટલાક લોકો તેમને આહૃતિઓનાં દાન આપતા નથી; તેમની માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે અને તે લોકો યજ્ઞનિમિત્તો થતાં સેવા સહકારનાં કાર્યોનાં રહસ્ય જાગુતા નથી. તેમજ તેમનામાં એ પ્રકારની સ્રુજ જગાડવાની ધીરજ પણ હોતી નથી. આ લોકો એક રીતે સંકુચિત ઈષ્ટથી બંધાયેલા હોય છે, એટલે તેમને સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યો સ્રુજતાં નથી. આવા લોકોને વિશ્વકર્મા પ્રજપતિ ઉદાર ઈષ્ટ આપે અને તેમને હિતનાં કાર્યો કરવા બંધનથી છોડાવે.

‘કેટલાક ઋષિમુનિઓ ધોર—ગૃહ્યકર્મ કરવામાં રસ લેતા હોય છે, તેમને અમારો નમસ્કાર હો. તે ભલે આમ ધોર—ઉત્ત્ર કર્મ કરતા હોય, પણ તેમનાં મન્ત્ર અને આંખ અને સત્ય હોય છે. તેમને બુદ્ધિની પ્રેરણા આપનાર દેવ બૃહસ્પતિને નમસ્કાર, જેમનાં જ્ઞાન તેજસ્વી છે. હે મહિષ મહાન વિશ્વકર્મા તમને નમસ્કાર હો, તમે અમારાં રક્ષણ કરો.

‘આ યજ્ઞપતિ યજ્માન છે, યજ્ઞની આંખ છે, ભરણ કરનાર ઉદર છે અને મુખ છે. એ યજ્માનના હિતને માટે હું વાણી, કાન અને મનથી વિવિધ પ્રકારની આહૃતિ-ઓ આપું છું. યજ્ઞ કરનારા યજ્માનોની શ્રદ્ધા જોઈ જેમનાં મન પ્રસન્ન થયેલાં છે, એવા દેવો અમારા આ યજ્માન આવી પહેંચે, જેનો વિસ્તાર પ્રજાપતિએ કર્યો છે.’

આ સૂક્તમાં યજ્ઞની વિશાળ ભાવનાનાં દર્શન થાય છે. કેટલાક લોકો યજ્ઞની નિદા કરે છે, પરંતુ સાચી રીતે તો તેમની દણિત મર્યાદિત હોય છે અને તે લોકો અંગત લોભ લાલચને વશ છે. સેવાને પરોપકારનાં કાર્યો દ્વારા યજ્માનની દણિત વિશાળ બને છે, તેવા પરમાર્થ સાધનાર યજ્ઞપતિ યજ્માનના સાથ સહકારથી સમાજની સેવા સારી રીતે થયા કરે છે.

સમાજના સાથ સહકારથી આદરેલો આ વિધિ યજ્ઞ છે. તે રીતે એક કુદરતના સાથ સહકારથી પ્રકૃતિયજ્ઞ ચાલ્યા કરે છે. તેમાં કાલ યજ્માન છે, યજ્ઞપતિ છે. દિવસ-રાત, માસ, ઋતુ, વર્ષ વગેરેના તેમાં સહકાર મળે છે, તેવા એક યજ્ઞનું દર્શન અથર્વ ઋષિને થયું છે, તેનું તે વાર્ણિન કરે છે:

‘એક આ પહેલી ઉંઘાની વેળા આવી પહેંચી છે. યમ ને સંયમની વાત કરો, તો ઉપા એક કામધેનું છે, એ દૂધ આપનારી છે, તેને કારણે તે આગળ આગળના આવી પહેંચતાં વર્ષોના કાલમાં દૂધ આપતી રહે છે; જેને કારણે યજ્ઞ-સેવાનાં કાર્ય સદા ચાલતાં રહે.

‘જેમ ઉપા કામધેનું છે, એમ જ સમયસર આવી પહેંચતી રાત્રિ પણ કામધેનું છે, જેને જેઈને દેવો આનંદ પામતા રહે છે. એ જ રીતે આ કાલની જે પ્રકૃતિ છે. તે સંવત્સર કાલનાં પાલન કરનારી પત્ની છે, તે અમારે માટે સારાં મંગલ કરનાર બની રહો.

‘એ રાત્રિરૂપ દેવી, તું સંવત્સર-વર્ષની પ્રતિમા છે, એમ માનીને અમે તારી ઉપા-સના-સેવા કરીએ છીએ. સેવાથી પ્રસન્ન થયેલી એ રાત્રિદેવી અમારાં આયુ અને પ્રજાજ્ઞનોને ધન સાધન અને પાલન પોષણથી સમૃદ્ધ કરે છે, આ તેજ કામધેનું છે, જે પહેલાં પ્રગટ થઈ હતી અને બીજી બધી કામનાને પોષનારી વૃત્તિઓમાં તે પ્રવેશ કરીને ફરતી રહે છે. આમ તેની અંદર ધણા મહાન ગુણો રહેલા છે. નવલી કુલવધુ જનની બનીને કુલની વૃદ્ધિ કરે છે, એ રીતે આ કામધેનું નવલાં રૂપ લઈ વિજય પ્રામ કરે છે.

કુદરતમાં જે યજ્ઞ ચાલી રહ્યો છે, તે વર્ષ સુધી પહેંચે છે. ઉપા અને રાત્રિ તેની એક પ્રતિમા છે. જેમ ઉપા જીવનમાં ચેતના જગાડે છે, એમ જ રાત્રિ પણ સૌને વિશ્રામ

આપી, નવી તાજગી જગાડે છે. સામાન્ય રીતે રાત્રિ ભયંકર ગણ્ય છે, પણ અહીં રાત્રિને મંગલકારી કહી છે. તે માનવને દીર્ઘ આયુષ અને પ્રજાજ્ઞનોની સમૃદ્ધ આપે છે, માટે સંવત્સર કાલને યજ્ઞનું રૂપ આપ્યું છે. ઉપા અને રાત્રિની જેમ તિથિઓ કાલની ગણનામાં આવે છે. તેમાં અષ્ટકા-આઠમને કામધેનું રૂપ ગણ્યું છે, તે ઉપા અને રાત્રિની જેમ અહોરાત્ર ચાલતા યજ્ઞની પૂર્તિ કરે છે ને વર્ષ વર્ષના યજ્ઞને ચાલુ રાખે છે, તેમાંની એક અષ્ટકાને પ્રતીકમાં લઈ, ઋષિ પોતાના દર્શનનું અનુસંધાન જોડે છે :

‘સંવત્સર-વર્ષ સુધી ચાલુ રહેનાર આ સોમયાગમાં સોમરસનાં હવિ તૈયાર કરવા માટે વૃક્ષ વનસ્પતિના બનેલા વાટવા રસ પીસતાં પીસતાં સુંદર ઘોષ કરી રહ્યા છે. સંવત્સર વર્ષ સુધી સતત ચાલતા યજ્ઞને જોડનાર આ અષ્ટકા-અહોરાત્રની પ્રતિમા છે, તેવી ઓ એક અષ્ટકા, તારા શરૂ કરેલા યજ્ઞમાં જોડાઈ અમો સારાં પ્રજાજ્ઞનો અને વીરજ્ઞનોથી યુક્ત થઈએ. અમે સર્વ પ્રકારનાં ધન સાધનના હક્કાર સ્વામી બનીએ.

‘હે : જતવેદસ્ત અહિન જ્યાં ઈડા-કામધેનુના ધીથી મિશ્રિત અને રસથી ટર્પકતાં હવિનાં દ્રવ્ય ભરેલાં છે, એવાં સ્થાનોમાં અમે આહુતિઓ આપવાના હવન સવન યજ્ઞોની તૈયારીએ. કરીએ. ગાય વગેરે જે પાળેલાં પશુઓ છે, તેથી અમારાં ગોઠ અને ગોશાળાઓ વિવિધ રૂપે રંગે ભરેલી રહે અને ત્યાં વસતાં સાત પ્રકારનાં દૂધાળાં પશુઓની પ્રસન્નતા અમારા સૌની ઉપર વસી રહે.

‘એ રાત્રિની દેવી, પુણિ અને પોષણનાં સાધનો અમારે માટે ભરી ધો. અમે દેવોની સુમતિમાં વાસ કરીએ. યજ્ઞમાં વપરાતા ચમસ-સત્રુક સત્રુવ હવિદ્રવ્યથી ભરપૂર બની ફર અહિન સુધી પહોંચી જય અને તેની પાસેથી દિવ્ય તેજથી છલાછલ બની અમારી પાસે આવી જય. બધા પ્રકારના યજ્ઞોમાં વાસ કરનાર એ સત્રુક સત્રુવ, અમારે માટે અન્નનાં સાધન અને તેજના ભંડાર ભરી આપો.

‘અહોરાત્રના યોગ જોડનાર એ અષ્ટકા-આઠમની તિથિ, તું એકરૂપ એકાષ્ટકા છે અને સંવત્સર વર્ષ તારાં પતિ છે, તેનો યોગ સાધીને તું અમારાં આયુ અને પ્રજાજ્ઞનોને ધન સાધનનાં પોપણ આપી સુયોગ જોડ. તારા એ સુયોગમાં માસો, ઋતુઓ ઋતુ સંબંધી દેવો, બે અયન સાથેનાં વર્ષો, ત્રણસોને સાઠ સવન યજ્ઞોને જોડનાર સમાન વર્ષો અને ચંદ્રના યોગથી સધાતી તિથિઓ સાથેનાં સંવત્સર વર્ષો આવી જય છે. તે બધાનો યોગ જોડી અમે સૌ મહાન ભૂતોના પતિ કાલનાં યજ્ઞન કરીએ. જેમાં બાર માસ, ઇ ઋતુઓ, ત્રણ કાળ (શિયાળો, ઉનાળો, ચોમાસુ) બે અયન અને એક

વર્ણનો અમારા જીવનની સાથે યોગ જોડનાર ધાતા, વિધાતા અને સમૃદ્ધિના અધિપતિ ભૂતપતિ-કાલનો સમાવેશ થાય છે. એ એકાષ્ટકાના યજનમાં અમે અનુન અને ધીની આહુતિઓ દ્વારા દેવોનાં યજન કરીએ, જેમાં ગાયનાં ધી, દૂધ, અહીં અને ધન સાધનના ભરેલા ભંડારોનો છૂટથી ઉપયોગ કરીએ.

‘એકાષ્ટકા હુવનની આ ચેતનવંતી અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે, જેણે ઉત્તમ પ્રકારનાં તપ તપ્યાં છે અને તેણે પોતાના મહિમાથી ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો અને તે ઈન્દ્રરૂપે પ્રગટ થયો હતો. તે ઈન્દ્રની સહાય લઈ દેવો શત્રુઓનાં આક્રમણ સહી શક્યા હતા. તે ઈન્દ્રે શત્રુઓનો પરાભવ કર્યો હતો, તેથી તે શચીપતિ બન્યો હતો. આને કારણે હે એકાષ્ટકા, તું ઈન્દ્ર જેવા પરાકમી અને સોમ જેવા સૌમ્ય પુત્રને જन્મ આપે છે. તું પ્રજાપતિની દુષ્ટિતા-પુત્રી છે. અમારાં આપેલાં હવિઓનો સ્વીકાર કરી, અમારી કામનાઓને ભરી દે.’

અહીં ઉપા, રાત્રિ અને એકાષ્ટકા-વ્રતની આઠમ એ કાવ મહાકાલની પ્રતિમા છે. આ વર્ષ સુધીનો એક સતત નિરંતર પ્રકૃતિયાગ ચાલી રહ્યો છે, તેની સાથે દરેક માનવે પોતાના જીવનનો સુયોગ જોડવાનો છે અને તે રીતે કાલ-મહાકાલનાં રાતદિવસ, પક્ષમાસ, ઋતુઅયન, વર્ષ સાંવત્સરના સંયમ સાધવાના છે. જેમ કુદરતની પાસેથી સોમના રસ, ગાયનાં દૂધ, વૃક્ષવનસ્પતિનાં ફળ, મૂળ ને અનુન મેળવી આપણાં જીવન હષ્ટપુષ્ટ મંગલમય બને છે, એજ રીતે માનવ પોતાના જીવનની ચેતના જગાડી, સેવા પરોપકારનાં કાર્યો જોડે, તો આ જીવનયજ્ઞની સમૃદ્ધિથી ઈન્દ્ર જેવા પરાકમી અને સોમ જેવા સાત્ત્વિક કુશળ વીર જરોની પ્રાપ્ત થાય. એ પ્રકારનાં હુવન કાર્યોથી આયુષ્ય વધે છે અને સેવા સહકાર માટેના યોગ સધાય છે, એ ભાવના ઋષિ બ્રહ્મા અને ભૂગુ અંગિરા રજૂ કરે છે :

‘સેવા—પરોપકારના કાર્યમાં રત ઓ યજમાન, તારાં કરેલાં સેવાનાં કાર્યો એ તો દેવોને આપેલી આહુતિઓ છે, તેના પ્રભાવે હું તને લાંબા જીવન માટે મુક્ત રાખું છું, ધારો કે રાજ્યક્રમ કે અજાણ્યા યક્ષમ રોગમાં તું જકડાયો હોય કે પછી કોક અંગ પકડનાર ને લોહી થીજવનાર રોગમાં જકડાયો હોય, તેમાંથી તને ઈન્દ્ર અને અગ્નિ બચાવી લો.

‘આ યજનમાં જે હવિષ્ય માટેનાં ધન સાધન વપરાય છે, તે સો સો શક્તિઓ, વીર્ય—સામર્થ્ય અને આયુષ્યનાં વધારો કરનારાં છે, તે બધાના ઉપયોગથી આ સેવક વિશ્વભરનાં પાપની પારે પહોંચી જાય અને દેવરાજ ઈન્દ્ર તેને સો વર્ષ સુધીનાં પૂર્ણ આયુષ્ય આપે. અહીં મેં જે હવિર્દ્વાય લેગાં કર્યાં છે, તેથી આ સમાજ સેવક ને

સો સો વર્ષનાં પૂર્ણ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય અને તે કાર્યમાં તેને ઈન્ડ્રી અર્ગિન, બૃહસ્પતિ, સવિતા વગેરે સહાય કરે; જેથી તે સો સો શરદ-ચોમાસાં, હેમંત-શિયાળા અને વસન્ત ઉનાળાના ફેરફારો સાથેનાં દીર્ઘ આયુષ્ય મેળવે.

‘જેમ હુણથી જોડેલ બે બળદ વિશ્રામ માટે ગોશાળામાં પ્રવેશ કરે છે, એમજ દીર્ઘ જીવનની ધુરામાં જોડાઓલ પ્રાણ અને અપાન આ સેવાના કાર્યમાં વિશ્રામ લે; જેથી બધા પ્રકારનાં મૃત્યુઓની ધાતોથી તે બચી જાય. ઓ પ્રાણ અને અપાન, તમે અહીં વાસ કરો. અહીંથી દૂર જશો નહિ. તેનાં શરીર અને અંગ-અવયવો વૃદ્ધાવસ્થા સુધી ટકી રહે.

‘અહીં બ્રહ્મવાદી જણાવે છે કે; ‘આ ભૌપણ્ય યજો છે. ઋતુ ઋતુના સંધિકાળે રોગો પેદા થાય છે અને તે રોગોને દૂર કરવા માટે યજો કરવામાં આવે છે, જેમાં ઔપધ ભૌપણ્યના પ્રયોગ સાથે દેવોને પ્રસન્ન કરવામાં આવે છે; જેથી માનવી નીરોગી બની દીર્ઘ આયુષ્ય મેળવે છે.’

સમાજનાં સેવાકાર્યોમાં જેટલાં મનુષ્યોનાં હિત જેવાય છે, એટલાં પશુઓનાં હિત પણ વિચારાય છે. પ્રજાજનોની સાથેજ પાલતુ પશુઓની રક્ષાનો વિચાર પણ એક સ્વજન-સંબંધીની જેમ જગે છે. સમાજના આ બંધારણમાં પશુઓના સ્વાસ્થ્યની ભાવના ઋષિ બ્રહ્મા આ રીતે રજૂ કરે છે :

‘સેવા પરોપકાર માટેની આ અનોખી યજસૂષ્ટિ છે, અહીં એક એક સૂષ્ટિના સર્જનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અહીં મહાભૂતોની રચના સાથે વિવિધ રૂપોરી ગાયોનાં સર્જન થયાં છે. આ ગાયોની સૂષ્ટિમાં ઋતુ ઋતુના ધર્મો જગે છે, સાથે બે ઋતુઓની રાંધિ થતાં જોડકાં બરચાં જન્મે છે; એવે કાળે જન્મ આપનારી ગોમાતા રિંબાય છે અને તેથી પશુઓનો નાશ થાય છે. એ રીતે કેટલાંક પશુઓમાં કીટાણુને કારણે રોગો ફેલાય છે, ને કીટાણુઓ માંસનાં ભક્ષણ કરે છે. આવા રોગોથી ઘેરાયેલાં ગાયો વગેરે પશુઓને માટે બ્રહ્મ-મંત્રની સહાયથી યજના ઉપચાર કરવામાં આવે છે, જેથી ગાયો સુખકારી અને કલ્યાણકારી બને છે.

‘યજના ઉપચારથી જેના રોગ દૂર થયા છે, એવાં તે યજનાં સર્જન પુરુષો અને પ્રજાજનોને માટે તેમજ ગાયો અને અશ્વોને માટે હિતકારી બનો. અમારાં કાર્યનાં સૌ ક્ષેત્રોને માટે આ યજ કલ્યાણકારી છે. આ ગાયો અમારે માટે હિતકારી હો. એ ગાયોથી અમને પોષણ આપનારાં ધાન્ય અને રસોની વૃદ્ધિ થાઓ. આ ગાયોથી અમને હજાર હજાર લાભ મળતા રહો. જેને જોડકાં જન્મ્યાં છે, એવી ગાયો અમારાં પશુઓ અને પ્રજાઓને પોષણ આપો.

‘હે યમિની ગાય, જે કોત્રમાં પશુઓ પોતાના રોગ દૂર કરી, ઉત્તમ પ્રકારના હૃદયના ભાવો ધરાવે છે અને સારાં કાર્યો આચરે છે, તે પશુઓના સાથ સહકારથી બધાં આનંદ મેળવી રહેલા. આ ગાયો તે પ્રદેશમાં સાથે મળીને રહેલા, જ્યાં પુરુપ-પ્રજાજનો અને પશુઓની હિસા ન થાય.

‘યજ્ઞથી ગવિત્ર થએલા આ પ્રદેશો છે, જ્યાં ઉત્તમ હૃદયવાળા, શુભ ભાવના-વાળા અને સારાં કાર્ય કરનાર સેવકજનો વાસ કરે છે, જ્યાં નિત્ય નિરંતર સાંજ-સવારના અહિનહેત્ર યજ્ઞો ચાલ્યુ રહે છે, તે પુણ્યશાળી લોક-પ્રદેશમાં યમિની-બેડકાંને જન્મ આપનારી ગાય સૌ પ્રજાજનોની સાથે વાસ કરે છે; તે યમિની ગાય અમારાં પ્રજાજનો, વીર પુરુપો અને પશુઓની હિસા આદરે નહિ.’

અહીં ગાય ઋકૃતુકાળના ધર્મને નહિ અનુસરવાથી બેડકાંને જન્મ આપનારી જણાવી છે અને તે એક પ્રકારના રોગનું લક્ષણ ગણ્યું છે, તે રોગને દૂર કરવા તેમજ ગાયની રક્ષાથી પ્રજાજન અને પશુઓનાં હિત સચ્ચવાય, એ માટે યજ્ઞની ભાવનાનું દર્શન થાય છે, તે ઉપરાંત પશુઓ પણ રોગથી મુક્ત થઈ, દીર્ઘ આયુષ્ય લોગવે, એ યજ્ઞની ભાવનાનું સુંદર ફળ છે, એમ બતાવ્યું છે.

યજ્ઞનાં સેવાકાર્યોથી તનનાં આરોગ્ય સચ્ચવાય છે, તે સાથે મનના શોક સંતાપ પણ દૂર થાય છે. મનમાં જમેલા પાપ સંતાપનાં જળાં દૂર કરવા માટે યજ્ઞના અહિનનો મહિમા ગાતાં મૃગાર ઋકૃષિ જણાવે છે :

૨ ‘આ યજ્ઞકાર્યમાં હું અહિનનાં મનન કરું છું, જે સૌ પ્રથમ મનમાં ચેતના જગાડે છે, જેને પંચજનોમાં વસી રહેલા જ્ઞાનીજનો નિત્ય નિરંતર સમિદ્ધ-પ્રદીપ્ત કરતા રહે છે અને જે દરેક પ્રજાજનની અંદર પ્રવેશ કરીને રહે છે, તેને એમે સૌ સેવકજનો મેળવી લઈએ, જે અમારાં પાપ દૂર કરે.

‘હે જાતવેદસુ અહિન, યજ્ઞમાં આપેલાં અમારાં હવિઓને તું જે રીતે બધા દેવો સુધી પહોંચાડે છે અને સેવા પરોપકારનાં કાર્યોના જાળકાર બનીને તું જેવી રીતે યજ્ઞકાર્યને સિદ્ધ સફળ બનાવે છે; તે જ રીતે તું અમારાં હિત કલ્યાણ સાધવા દેવો તરફથી સુમતિ લેતા આવો, જેથી અમારાં પાપ દૂર થાય.

‘આ તે અગ્રણી-અહિન છે, જેનો દરેકે દરેક પ્રહરમાં ઉપયોગ થાય છે અને દરેક કર્મ કરવામાં જે ભાગ આપે છે. એમે તે અહિનની સ્તુતિ કરીએ છીએ, જે રાક્ષસોને હણે છે, યજ્ઞકાર્યનો વધારો કરે છે અને જેને નિમિત્તે યજ્ઞમાં આહૃતિએ આપવામાં આવે છે, તે અમારાં પાપ દૂર કરે.

‘અમે યજ્ઞનાં કાર્યોમાં તે અહિનને બોલાવીએ છીએ, જે વિશ્વમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે, જે વિશ્વના સધળા બનાવોને જાણે છે, જે વિશ્વના સૌ પ્રતિનિધિજનોના અગ્રેસર છે, જે વિભુ વ્યાપક છે અને દેવો સુધી અમારી આહુતિઓને પહોંચાડે છે; જેનો યોગ જોડીને ઋષિઓ પોતાના બલને પ્રકાશિત કરે છે, જેના યોગથી અસુર-રાક્ષસોની કપટભરો માયાઓ દૂર કરવામાં આવે છે, જેની સહાય લઈ ઈંદ્રે કપટી પણિ-વ્યાપારીઓને જીતી લીધા છે, જેના સહકારથી દેવોએ અમૃત મેળવી લીધાં છે, જેની સહાયથી ઔપધિ વનસ્પતિઓ મધુર રસથી ભરપૂર બની છે, જેના સાથ સહકારથી સિદ્ધ દેવોએ પોતાનાં આત્મબળ મેળવી લીધાં છે, જેના શાસનમાં એક માત્ર વિશ્વ વસી રહ્યું છે, જે પોતે બધે એક સરખી રીતે પ્રકાશિત થાય છે, જે પોતે જ બધાં પેદા થાયેલાં અને પેદા થનારાં પ્રાણીઓમાં એક માત્ર શાસક તરીકે નિવાસ કરે છે; એવા તે અહિનની હું સ્તુતિ કરું છું અને તેને નિમિત્ત બનાવી હું યજ્ઞ-હવનનાં કાર્યો કરું છું. એ જ એક અહિનથી હું સનાથ બન્યો છું અને તે અમને પાપથી બચાવી લે.’

આ સૂક્તમાં મનની આંતરિક શક્તિઓને જગાડવાની ભાવના છે; જે દિવ્ય ભાવના જગવાથી દેવોની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેમાં અહિન સહાયક બને છે. જે જ્ઞાન, ચેતના અને પ્રકાશનો દેવ છે.

જેમ અહિન જ્ઞાનનો પ્રેરક છે, એમ જ ઈન્દ્ર બળનો, સવિતા બુદ્ધિનો, વાયુ પ્રાણનો, ધાવા અને પૃથ્વી વાતાવરણની શુદ્ધિનાં, મરુતો જીવનની પ્રવૃત્તિઓના, ભવ અને શર્વ ઉગ્ર તેજના અને મિત્ર અને વરુણ આંતરિક બળના પ્રેરક દેવો છે, તેની પ્રેરણા જગાડવા ઋષિ મૃગારે આ પછીનાં એક એક સૂક્તમાં સ્તુતિ પ્રાર્થના કરીને આંતરિક શક્તિ વધારવાનો ઉપાય બતાવ્યો છે.

આ યજ્ઞ એક સહકારી સિદ્ધ કાર્ય છે; જેમાં સૌ દેવો ભાગ લેવા આવે છે, એ જ રીતે એમાં સૌ પ્રજાજનોના સાથ સહકાર સંધાય છે. સેવાના આ વિશાળ યજ્ઞમાં ભાગ લેનાર પ્રજાજનોને પ્રસાદનો સીધો લાભ મળે છે. યજ્ઞની એ સફળતા છે, સમાજ જીવનની એ સિદ્ધિ છે. જે પ્રાપ્ત થાય; તેને વહેંચી લો અને આનંદ મહાણો. જ્ઞાનીજનોને જ્ઞાન, ભક્તજનોને ભક્તિ અને કર્મિજનોને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય; પણ એકેએક પ્રજાજનને યજ્ઞ-સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યોની સફળતા જોવા મળે. એ તો પ્રસાદ છે, એ બધાને વહેંચીને જમવાનો સુયોગ છે, માટે તેને વિષ્ટારી યજ્ઞ કહ્યો છે. યજ્ઞને નિમિત્તો જે રસોઈ થાય; તેમાં ઓદન-રાંધેલા ભાત મુખ્ય હોય છે. એ ધાન્ય છે, જે જમીને સૌ જનો ધનધન્ય બની જાય છે. એ પકાએલાં અન્ન

છે, જેનાં હવિ દેવોને અપાય છે. જેના પાક ઋત્વિજેને વહેંચવામાં આવે છે અને બાકી રહેલ શેષ પ્રસાદ સૌ જનોને મળી રહે છે. એ પ્રસાદ તે સિદ્ધઓદન છે, એને બ્રહ્મોદન કહે છે; તેને યજ્ઞ રૂપે ગણી અથર્વ ઋષિ તેનો મહિમા ગાય છે :

૧ ‘યજ્ઞ માટે તૈયાર કરેલ આ સિદ્ધ ઓદન છે, જેનું મસ્તક બ્રહ્મ-બૃદ્ધિ છે, જેની પીઠ મહાન ક્ષત્ર-બળ છે, જેનું ઉદર વામદેવ્ય-વરણીય દેવ છે, જેની બે પાંખ છંડા છે અને જેનાં મુખ સત્ય છે. યજ્ઞના તપને પ્રભાવે આ વિસ્તાર પામનાર વિષ્ટારી યજ્ઞ શરૂ થયો છે; તેની એક આકૃતિ-કાયાની રચના થઈ છે, ગાણ તેમાં હાડકાં વગેરે સ્થૂલ અવયવો નથી. એનાં સૂક્ષ્મ અવયવ પવનથી શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્મિણ બને છે; તે શુદ્ધિ-પવિત્ર લોકોને મેળવી લે છે. જતવેદા અહિન તેના શિસ્ન-ગુપ્ત ભાગને બાળતો નથી તેમજ તેના શ્રીરૂપ ભાગનાં સુખ તો સ્વર્ગલિકમાં ભોગવી લેવાય છે’

૨ ‘સમાજમાં રહેલા જે પરોપકારી સેવકો છે. તે વિષ્ટારી યજ્ઞમાં ઉપયોગી ઓદનના પાક તૈયાર કરે છે. જે લોકો ઓદન-પાકને સિદ્ધ કરે છે, તેમનાં ધરોમાં દરિદ્રતા આવતી નથી, અર્થાત અવર્તિ-આજીવિકાનો અભાવ તેમને નહતો નથી. જે પ્રજાજનો યમ નિયમથી જીવે છે; તેમની સહાયમાં દેવો આવી પહોંચે છે. તે સમાજના સેવકો બનીને સૌભ્ય સ્વભાવના ગાંધર્વ-રસિક જનોની સાથે આનંદ વિનોદ કરતા રહે છે. સાક્ષાત યમરાજ-મૃત્યુ તેમનાં સામર્થ્યનિ ઘટાડી શકતા નથી. તે સેવકજન રથોમાં બેસીને વિશ્વાણ રથના માર્ગો પર વિચરણ કરે છે. પાંખ ફેલાવી પક્ષીઓ આકાશમાં ઉડે, એ રીતે આ સિદ્ધ પુરુષો આકાશની આરપાર ગતિ કરે છે.

૩ ‘આ વિષ્ટારી યજ્ઞ છે, તે બધા પ્રકારના યજ્ઞોમાં ઉત્તમ અને પ્રાપક યજ્ઞ છે. જે સેવકો આ વિષ્ટારી યજ્ઞના પાક તૈયાર કરે છે. તે ઉત્તમ પ્રકારના સ્વર્ગનાં સુખ મેળવે છે. આ પાક તૈયાર કરનાર સેવકજન થાંત ચિત્તો પોતાની મૂળ શક્તિનો વધારો કરે છે. જેમ પોયણીનું મૂળ કંદ નીચેથી વધતું રહે છે અને તેનાં બિસ તંતુઓ નીચે ઉપર સરખી રીતે વધતાં રહે છે, એ રીતે આ સિદ્ધ પાક તૈયાર કરનાર સેવક પોતાનાં પરોપકારી કાર્યોનાં મૂળ વધારતા રહે છે અને તેનાં ફળકૂલની વૃદ્ધિ કરતા રહે છે. આ યજ્ઞની સંઘળી સફળ ધારાઓ તે સેવકજનોના લાભમાં આવી પહોંચે છે. જેમ સ્વર્ગ લોકમાં મધુર રસથી પુષ્ટ થએલી અમૃતની ધારાઓ ચારે બાજુ વહે છે, એવી જ રીતે વિષ્ટારી યજ્ઞ દ્વારા વહેતી થએલી મધુર રસધારાઓ તમને સદા મળતી રહોાં; જે ધારાઓ ધીના પ્રવાહેથી ભરેલી છે, તેની ચારે બાજુ મધુર રસના કીનારા છે, જેની અંદર નિર્મિણ જળ ભરેલાં છે, જેમાં દૂધ, દહી, ધી, મધ, શેરડીના રસ જેવાં પાંચ

અમૃત પૂરેપૂરાં ભરવામાં આવ્યાં છે. આ પાંચેય અમૃતની મધુર ધારાઓ તમને મળી રહેણી.

૧ ‘આ વિષ્ટારી યજ્ઞમાં કીર-શેરડીના રસ, દહી, દૂધ અને મધ્યથી ભરેલા ચાર ઘંડાઓ છે, તેમને યજ્ઞના સેવકજ્ઞનો ચાર પ્રકારે સિદ્ધ કરીને વહેંચવા માટે તૈયાર કરે છે. એ બધી ધારાઓ તમને મળી રહેણી. આ યજ્ઞ-સેવા પરોપકારનાં કાર્યોથી સિદ્ધ થએલી ધી અને દૂધની નદીઓ તમારા યજ્ઞમાં હાજર થાઓ.

૨ ‘વિષ્ટારી યજ્ઞનો ઓદન તે સિદ્ધ શેષ પ્રસાદ છે, જેણે બોકોને જીતી લીધા છે અને ને સ્વર્ગ જેવાં સુખ સાધન આપે છે. બ્રહ્મયજ્ઞમાં ભાગ લેતા સર્વ સેવકજ્ઞનોની શક્તિને વધારનાર આ સિદ્ધ પ્રસાદ છે, જે મારાં ધન સાધનની હાનિ ન કરે. સધળાં વિશ્વની કામનાઓને સહૃદ સિદ્ધ બનાવનાર યજ્ઞની કામધેનુ મારા યજ્ઞમાં હાજર થાઓ.’

જે સમાજ સાથ સહકાર સાધી પરિશ્રમ કરે છે અને ઉદ્યોગ આચરે છે, તે સમાજ સકળ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનાં ફળ સૌ સાથે બેસીને વહેંચીને જે છે, તે સમાજની પ્રતિષ્ઠા છે. આદર્શ સમાજની એ રચનામાં ધી દૂધની નદીઓ વહેંચીને ધનધાન્યના ભંડાર ભરેલા રહે છે. સમાજના એ સહકારી જીવનને અહીં વિષ્ટારી યજ્ઞ કર્ત્વો છે અને તેની સહૃદ સિદ્ધિઓનો મહિમા ગાયો છે.

એ કાલ-મહાકાલ હાથમાં કડછી લઈ પાક તૈયાર કરી રહ્યો છે અને તેથી ભૂત-મહાભૂતનાં પદાર્થોની રચના થઈ રહી છે.’ એ જ રીતે પ્રજાપતિ ઓદન પાક તૈયાર કરી રહેલ છે. તેના જાણકાર જ્ઞાની પુરુષ મૃત્યુને પાર પહોંચી જય છે. એ ભાવને વણુતાં, ઋષિ પ્રજાપતિ આ સૂક્તનાં ગાન કરે છે:

૩ ‘ऋત-કુદૃતના નિયમોના પ્રવર્તક એ પહેલા પ્રજાપતિ છે, જે બ્રહ્મ-યજ્ઞની સિદ્ધિને માટે ઓદનના પાક તૈયાર કરે છે. જે સધળા બોકોને વિશેષરૂપે ધારણ કરે છે અને ને કોઈને કંઈપણ હાનિ પહોંચાડતા નથી; તે ઓદનનાં સેવન કરનાર સેવકજ્ઞન મૃત્યુને તરી જય છે. જેની સહાયથી ભૂત-મહાભૂતોની રચના કરનાર વિશ્વકર્મા મૃત્યુને તરે છે, જેને તપ અને શ્રમના પ્રભાવે જ્ઞાનીજનો જાણી લે છે, જેને પહેલાં બ્રહ્મયજ્ઞને નિમિત્ત બનાવી બ્રહ્મ-મંત્રના પાકરૂપે તૈયાર કરેલ છે; તે બ્રહ્મ-પ્રજાપતિ આ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે, જેણે આખા વિશ્વને ભોજન આપ્યું છે, જે પ્રજાપતિ અંતરિક્ષને રસદ્વારા ધારણ કરે છે, જેણે પોતાના મસ્તકે ઉંચા આકાશને મહિમાથી ધારણ કર્યું છે, જેણે ત્રીસ દિવસોરૂપી આરાઓથી માસરૂપી ચકની તેમજ બાર માસના આરાઓથી સંવંત્સર

વર્ષરૂપી ચકની રચના કરી છે. આ કાલચકમાં પરિવર્તન પામતા અહોરાત્ અને માસ પક્ષ વગેરે તેની પરિકમા કરી શકતા નથી. જે પોતે સર્વ પ્રાણીઓને જીવનરૂપી પ્રાણનાં દાન કરીને જીવન પ્રાણના શ્રોષ્ટ દાતા ગણાય છે. ધી દૂધના રસથી ભરેલા લોકો જેને આહુતિઓ આપવા માટે નિત્ય નિરંતર જરતા રહે છે. જેના આધારે બધા દેશ પ્રદેશનાં ગૃહનક્ષત્રો પ્રકાશથી ભરપૂર બને છે, જેના ઉત્તમ પાકથી અમૃત રસ પેદા થયા છે, જે પ્રજાપતિ પોતે ગાયત્રી છંદની અધિષ્ઠાત્રી શક્તિના અધિપતિ બને છે અને જેની અંદર બધા વેદો વિશાળ રૂપોની સાથે સમાઈ ગયા છે, તે ઓદનનાં સેવન કરનાર સેવકજન મૃત્યુને તરી જાય છે.

‘એ ઓદનના પ્રભાવે હું શત્રુઓનો નાશ કરું, જે દિવ્યભાવનો વિનાશ કરે છે. મારા જે વૈરિજનો છે, તે આ યજના સ્થાનેથી દૂર થાઓ. હું જે બ્રહ્મરૂપ ઓદનનો પાક તૈયાર કરી રહ્યો છું, તેથી વિશ્વને જતી લેવાય છે. મારા યજમાં ભાગ લેવા આવેલા બધા દેવો મારી આ વાત સાંભળો, જેને હું શાખાથી કહી રહ્યો છું.’

સેવા સહકારથી સમાજનાં કાર્ય કરનાર સેવકજનને મૃત્યુનો ડર રહેતો નથી તેમજ તે નિર્ભય બની સમાજનાં હિત સાધી શકે છે અને તે કાર્યથી જે કોઈ સિદ્ધિ સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો અંગન ઉપયોગ નહિ કરતાં, સમાજના કલ્યાણમાં તે ધન સાધન અને સિદ્ધિઓ વાપરી નાખે છે. આ રીતે સહકારી ભાવનાથી રચાયેલ આ વિષ્ટારી યજ સેવા કાર્યનું એક આદર્શ પ્રતીક બને છે અને તેની રચના કરનાર પ્રજપતિ ગણાય છે.

જેણે સમાજની સેવા કરવાનું કાર્ય સ્વીકાર્યું છે, તેનાં વાણી, વર્તન અને વિચાર શુદ્ધ, સરળ, એક સરખાં હોય, એ કારણે યજને શુદ્ધ પવિત્ર કહેલ છે. તેમાં કોઈ પ્રકારની ર્હિસા ન થાય, કોઈ છલકપટ ન થાય, કોઈ અંગત લાભ ન ઉઠાવાય કે પછી જૂઠ કે ચોરી ન આયરાય. આ શુદ્ધ ભાવ રાખીને જે સમાજ સેવક યજનાં કાર્ય કરે છે, તેના યજમાં જ્ઞાનરૂપી અહિન સમિદ્ધ બને છે; એ જતવેદા અહિનનો મહિમા ગાતાં, અંગિરા ઋષિ જણાવી રહ્યા છે:

‘એ જતવેદસ્તુ—જ્ઞાનનો લાભ આપનાર દેવ અહિન, આજે મનુષ્યના ધરમાં સમિદ્ધ બનનાર એક જ દેવ છે, જે બીજ દેવોનાં યજન કાર્ય કરે છે. અમારા ધરમાં વસેલા હિતકારી મિત્ર જેવો તું અમને માન્ય છે, તું અમારી સહાય કરનાર દેવોને આ ધરમાં લાવ, તું કર્વિ છે, ચેતનાવાન છે અને ઉત્તમ દૂત છે.

‘યજનો અહિન છે, તેને ઈધન ચેતવે છે, તે ઈધન વૃક્ષ વનસ્પતિ છે; તેની

માતા ભૂમિ છે, એ કુમે ભૂમિ વેદી છે. તનૂ છે, તેના પુત્ર ઈધનથી અહિન જત્મે, તે પૃથ્વીનો નપ્તા થાય; તેની જવાળાઓ તે જીજના સ્થાને છે; એવા હે તનૂ+નપાતુ સુજિખૂવ અહિન ઋત-કુદરતના ગતિશીલ માગેને મધુરભાવે સિનગધ બનાવી વિશેષ સ્વાદિષ્ટ બનાવ. ઓ જતવેદસ્ક-જ્ઞાનમય અહિન, ધી-ધારણાઓથી મનના વિચારોને, યજ્ઞભાવથી ભાવનાને તેમજ દિવ્ય કર્મથી અહિસક પ્રવૃત્તિને આગળ વધારી અમારા અધ્વર-યજ્ઞને પૂર્ણ બનાવ.

‘ઓ જતવેદસ અહિન, ઋતચાઓથી આહુવાન, ગીતિઓથી સ્તવન અને યજ્ઞ પદ્ધતિઓથી પૂજન કરવા માટે આ યજ્ઞની રચના કરવામાં આવી છે; તેમાં તું પ્રેમ-ભાવથી વસુઓની સાથે આવી પહેંચ. આ યજ્ઞમાં તું બીજ દેવોનાં આહુવાન કરે છે, એ કારણે તું હેતા છે, તું પોતે યજ્ઞનો ઈષ્ટદેવ છે અને યજ્ઞન કરનાર પણ તું પોતે છે, એ ભાવે તું બીજ દેવોનાં યજ્ઞ અને પૂજન કર.

‘યજ્ઞની શરૂઆત દિવસના પહેલા પ્રહરથી થઈ છે. પૃથ્વીની પૂર્વ દિશા પર આ વેદી છે અને તેની પર દર્ભનાં આસન પાથર્યાં છે. એ આસન ધાર્યું જ વિશાળ અને મનગમતું છે; જે દેવોને માટે તેમજ દેવમાતા અદિતિને માટે બેસવાનું સ્થાનક છે. તેજ રીતે પૂર્વ દિશાનાં આ દિવ્ય દ્વાર ખુલ્લી ગયાં છે, જે વિશાળ, મોટાં અને સૌ કોઈને સમાવી શકે તેટલાં ખુલ્લાં છે, એ દ્વાર-દરવાજ દેવોને આવવા માટે સરળ સુગમ છે. વેશભૂષાથી શોભતી કામિની નારીઓ જેમ પતિઓને દરેક રીતે અનુકૂળ રહે; એમજ દ્વારની આ દેવીઓ દેવોને વિશાળ જગા કરી આપે.

‘જેમ બે દિવ્ય યોપા-અપ્સરાઓ સારી ગતિ કરે, યજ્ઞ-પૂજન કરે અને સમીપમાં નિવાસ કરે એમજ ઉપા અને રાત્રિની આ બે સંધ્યાઓ અત્યારે સુંદર સુવર્ણના રંગો રંગાયેલ છે તેમજ શુદ્ધ નિર્મિણ વેશભૂષા ધારણ કરે છે, તે ઉપા અને નક્ત-રાત્રિ અમારા યજ્ઞરૂપી ધરમાં સુખે નિવાસ કરો. આ બે દિવ્ય હેતાઓ છે, જે સૌ પહેલાં સારી વાણીના વ્યવહાર કરે છે; તેમની વરણી-નિમણૂંક મનુષ્યના યજ્ઞમાં યજ્ઞન કરવા માટે થઈ છે. આ બંને હેતાઓ યજ્ઞ માટે લેગી થયેલી વિદ્ય-સભાઓમાં યજ્ઞની પ્રેરણા માટે કારુ-કુશળ ગણાય છે; તેઓ પૂર્વ દિશા તરફ પ્રગટ થતી જ્યોતિના માર્ગને બતાવે છે.

‘યજ્ઞમાં પ્રેરણા આપનારી ઈડા, ભારતી અને સરસ્વતી એ ત્રણ દેવીઓ છે, જેમાં ભારતી ભૂમિમાતા છે, તે અમારા યજ્ઞમાં વેગ સાથે આવી પહેંચે. બીજ ઈડા માતૃભાષા છે, તે મનુષ્યને યજ્ઞની પ્રેરણા આપે અને ત્રીજ સરસ્વતી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની દેવી છે; જે સારાં કર્માની પ્રેરણા આપે છે. આ ત્રણ દેવીઓ અમારા યજ્ઞમાં બિધાવેલાં આસન પર સુખે બેસો.

‘આ ધારા—આકાશ અને પૃથ્વી એ બંને જનેતા માતા છે. તે બંને પોતાનાં સારાં રૂપોથી વિશ્વભરનાં ભુવન—લોકોની રચના કરે છે; તેમનું આ સર્જન કાર્ય એક યજ્ઞરૂપ છે, તે રહસ્યને જાળુનાર અને યજન કરનાર ઓ હોતા, તું અમને ઈષ્ટ ફળ આપનાર બનીને આ યજમાં દેવ ત્વષ્ટાનાં આહ્વાન કર. તેજ રીતે આ યજમાં જાતે ભાગ લેનાર વૃક્ષ—વનસ્પતિની સમિધા છે.

‘જે યજમાં ભાગ લેનાર દેવોને માટે માર્ગનું પાથેય—ભાથું અને હવિદ્રવ્ય બની રહે. સમિધના રૂપે રહેલ આ વનસ્પતિ છે, જે અર્દિનરૂપ બનીને અર્દિનની ભૂખ શમાવે છે, માટે તે દેવ અર્દિન છે, તે અમારા યજમાં મીઠાં મધુરાં હવિઓના સ્વાદ ચાંચે.’

જ્યષ્ઠિ અંગિરાએ રજૂ કરેલ આ એક આપ્રી—સૂક્ત છે, જે નાના મોટા યજોની શરૂઆતમાં રજૂ થાય છે, આવા દરેક આપ્રીસૂક્તમાં અગિયાર કે બાર દેવોના નામ હોય છે અને તેને અનુસરતી એક એક જ્યાદા હોય છે, તે પ્રમાણે અહીં પણ અગિયાર જ્યાદા—મંત્રોમાં ક્રમશીલાની ક્રમશાલા : (૧) સમિદ્ધ અર્દિન (૨) તનૂનપાતુ—અર્દિન (૩) ઈડય હોતા (૪) પ્રાચીન બર્હિસ્તુ (૫) દૈવીદ્વાર (૬) ઉપાસાનક્તા (૭) દૈવ્યાહોતારા (૮) ત્રણ દૈવીઓ (૯) ધારાપૃથ્વી કે તક્ષા (૧૦) વનસ્પતિ તેમજ (૧૧) સ્વાહાકૃતિનાં વર્ણન આવે છે. એ રીતે યજનું એક વાસ્તવિક સ્વરૂપ અહીં રજૂ થયું છે. એ ઉપરાંત યજ કાર્યમાં વપરાતી સાધન સામગ્રીનો પણ એક રીતે અહીં નિર્દેશ છે.

માનવી ધન સાધન સંપત્તિથી પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે છે; પરંતુ તેથી તેના અંગત સ્વાર્થ સધાય છે. જ્યારે સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યોથી તેને આત્મબળ પ્રાપ્ત થાય છે; જેથી તેની અધ્યાત્મ ઉન્નતિ સધાય છે. એ પ્રકારના માર્ગો આગળ લઈ જનાર યજ છે; એ યજ ઉન્નતિનું સાધન છે. તે ભાવ અથર્વ જ્યષ્ઠિ આ સૂક્તમાં રજૂ કરે છે:

૧ ‘હે દેવ અર્દિન, આ યજમાં તમને ધીની આહુતિ આપવા માટે બોલાવ્યાં છે; એ ભાવે તમે આ યજમાનને ઉપર ઊઠાવો, તેને વર્યસ્વનો યોગ કરી આપો તેમજ પ્રજાજનથી વિશાળ બનાવો. હે દેવ ઈન્દ્ર, આ માણસને સંકટમાંથી ઉગારી લો, જે તેના જ્ઞાતિ—સજ્ઞાતિજ્ઞનો છે, તેમાં તેને સંયમથી આગળ વધારો. ધન સાધન અને પોપણનો માર્ગ કરી આપો. વૃદ્ધાવસ્થા સુધી નીરોગી રહે, એ પ્રકારનું દીર્ઘ જીવન તેને પ્રાપ્ત થાઓ. અરે એ દેવ અર્દિન, જે યજમાનના ધરમાં અર્દિન પ્રગટ કરી, અમે યજની આહુતિઓ આપીએ છીએ, તે યજમાનની વૃદ્ધિ કરો. તમારી સાથે દેવ સેમ અને દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિ આવ્યા છે, તે બંને યજમાનને શુભાશિષ આપો.’

અહીં હવન—યજથી માનવ સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ સાધી, એ ભાવના રજૂ થઈ

સેવા અને સહકાર

છે, એ જ રીતે હવનથી રોગો અને રોગ પેદા કરનાર જવાણુંઓ દૂર થાય છે, તે ભાવ અધિ ચાતન આ સૂક્તમાં રજૂ કરે છે :

૧ ‘હવન માટે તૈયાર કરેલ આ હવિ છે, જે શરીરમાં પીડા કરનાર જંતુઓનો નાશ કરે છે; તે હવિની આહુતિ પ્રદીપ અર્દિની વચમાં કરો. હે અર્દિન, અમારાં યજના કાર્યોમાં વિધન નાખનાર રાક્ષસોને બાળી મુકો; પરંતુ અમારા ધર-ગૃહસ્થીને તપાવશો નહિ.

‘ઓ પિશાચ અને યાતના વધારનાર-યાતુધાન; અમારા દેવ રૂદ્ર તમારી ડેક મચડી નાખો તેમજ તમારી પાંસળીઓ તોડી નાખો. જીવનમાં આડ ઉભી કરનાર વેલીઓ જેવી વિપરીત વૃત્તિઓ તેમને સ્વાધીન થાઓ. ઓ મિત્ર અને વરુણ, આ જીવન યજનાં કાર્ય કરવા અમને નિર્ભય બનાવો, જેથી તેજથી આગળ વધનાર અત્રનાશક જંતુઓ નાશ પામે, તે પરસ્પર આક્રમણ કરી નાશ પામે, તે જ્ઞાનીજન અને પ્રતિષ્ઠિત જનોની પાસે આવે નહિ.’

કાર્યથી ઉન્નતિ સધાય છે, રોગો દૂર થાય છે; તે રીતે યશની વૃદ્ધિ થાય છે, તે ભાવે વર્ચસ્કામ અથવા ઋષિ દેવો દ્વારા યજની ભાવના સેવે છે :

૨ ‘હવનના કાર્ય માટે સહકારથી તૈયાર કરેલ આ હવિ છે, જે મેધરાજ ઈન્દ્રથી સેવેલ છે, જેમાં હજર હજર બલપોષક દ્રવ્ય છે અને જેને સારી રીતે ભંડારમાં ભરી રાખેલ છે, તે હવિ અમારા યશનો વધારો કરે. ધન સાધનનો વિસ્તાર કરનાર યજમાને એ હવિનો ઉપયોગ યજનાં સેવા કાર્ય માટે કર્યો છે. તેથી તેનાં આયુ વધે અને તેને શ્રોષ યશ અને ઉદાર નજર પ્રાપ્ત થાય. આ હવિના અધિષ્ઠાતા દેવ ઈન્દ્ર પોતે યશસ્વી છે અને તેથી અમે તેમનાં યજન પૂજન યશ વધારનાર અન્ન સાધનથી કરીએ છીએ. તે ઈન્દ્ર પોતાના પ્રભાવથી વધેલ રાષ્ટ્ર દ્વારા અમને યશ આપે અને તેમનાં દાન મેળવી અમે યશસ્વી બનીએ.

‘અમારાં સેવા કાર્ય વધારનાર યજનાં દેવ ઈન્દ્ર આવ્યા છે, તે અમારા યશને વધારે; તે રીતે દેવ અર્દિન અને સોમ યશની સાથે અમારા યજનમાં આવ્યા છે, તે અમારો યશ વધારે. આ સેવાનાં કાર્યમાં રોકાએલ સધળાં પ્રાણિજનોના યશની સહાય લઈ અમે વિશેષ યશસ્વી બનીએ.’

આ સૂક્તમાં વર્ણિત યશ અંગત રાગ કે ગવ્નો પોષક નથી. સમાજના સાથ સહકારથી અને દેવોની પ્રસન્નતાથી જે યશ મળે છે, તે ઉદાર છે અને તેથી સેવાનાં કાર્યમાં સહાયતા મળે છે. યજથી જે કાંઈ યશ, પ્રતિષ્ઠા, સમુદ્ધિ વર્ગેરે પ્રાપ્ત થાય છે,

તેનો ઉપયોગ પણ સેવા અને પરોપકારનાં કાર્ય માટે કરવાનો છે. એ ભાવે યજ્ઞની ભાવનામાં બલિદાન એક ઉત્તમ સાધન ગણાય છે. જે કાંઈ પ્રામ થાય, તે બધુ યજ્ઞ માટે સ્વાહા હો. પોતાની જતને પણ સેવા માટે સમર્પણ કરવાની આ ભાવના સૌથી ઉત્તમ છે. તેનું દર્શન બ્રહ્મા ઋષિઓ કર્યું છે, તેની રજૂઆત આ સૂક્તમાં છે :

‘યજ્ઞ દ્વારા આત્માનાં સમર્પણની ભાવનાને જાળનાર પહેલો અર્દિન છે, તેને માટે આ યજ્ઞમાં યજ્ઞુના મંત્રો અને વૃક્ષ વનસ્પતિની સમિધાઓનો વિનિયોગ કરવામાં આવે છે, તે અર્દિન અમને સ્વાહા—આત્મ સમર્પણની ભાવના સાથે જોડો. યજ્ઞની એ મહાન ભાવનાને જાળનાર દેવ સવિતા છે, તેને માટે આ યજ્ઞમાં મોટી સ્તુતિઓનો વિનિયોગ કરવામાં આવે છે; તે સવિતા અમને સ્વાહાની સાથે જોડો. યજ્ઞની એ ભાવનાને જાળનાર દેવ ઈન્દ્ર છે, તેને માટે આ યજ્ઞમાં આનંદ દાયક ઉક્થ-સ્તુતિ વચ્નોનો વિનિયોગ કરવામાં આવે છે, તે ઈન્દ્ર અમને સ્વાહાની સાથે જોડો.

‘આ યજ્ઞની ભાવનાને જાળનાર દેવપત્નીઓની સાથેના વિવિધ દેવો છે, તેમને માટે આ યજ્ઞમાં પ્રેપ—પ્રેરક વચ્નો, નિવિદ—નિવેદનો અને શિષ્ટ—હિતકારી વચ્નોનો વિનિયોગ કરવામાં આવે છે. તે દેવો અમને સ્વાહાની સાથે જોડો. તે જ રીતે મરુત દેવો છે, તેમને માટે આ યજ્ઞમાં વિવિધ છંદોનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે. હવે જેમ માતા પોતાના પુત્રને પૂર્ણ બનાવે છે, એ જ રીતે આ મરુત દેવો અમને યજ્ઞની પૂર્ણ ભાવનાની સાથે જોડો. એ જ રીતે દેવમાતા અદિતિ યજ્ઞની ભાવના જાણે છે. તેને માટે બહિ-આસન અને પ્રોક્ષણી-જલનાં પાત્ર વર્ગેરેનો વિનિયોગ કરવામાં આવે છે, તે અમને યજ્ઞની વિશાળ ભાવના સાથે જોડો.

‘એજ રીતે યજ્ઞની વિશાળ ભાવનાને જાળનાર દેવ વિષણુ છે, તેને માટે સુયોગ્ય તપ, દેવ ત્વષ્ટા માટે સુયોગ્ય રૂપ, દેવ ભગ માટે સુયોગ્ય આશિષ, દેવ સોમને માટે સુયોગ્ય જલધારા, મહેન્દ્ર માટે વિશેષ વીર્ય—પરાક્રમ, અશ્વની કુમારોને માટે વધ્યટકાર મંત્ર અને દેવગુરુ બૃહસ્પતિને માટે મંત્રોનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ દેવો યજ્ઞની વિશેષ ભાવના જાણે છે; તેઓ અમને યજ્ઞની સમર્પણ ભાવનાની સાથે જોડો.’

આ સૂક્તમાં ક્રમશઃ અર્દિન, સવિતા, ઈન્દ્ર, દેવપત્નીઓ, મરુતો, અદિતિ, વિષણુ—ત્વષ્ટા, ભગ, સોમ, મહેન્દ્ર, અશ્વનીકુમાર અને બૃહસ્પતિ માટે યજ્ઞનાં વિશિષ્ટ સાધનોનો વિનિયોગ કરવાનું સૂચાવ્યું છે. તેનું કારણ આ છે : અર્દિન ગરમી આપે છે, સવિતા પ્રકાશ આપે છે, ઈન્દ્ર વરસાદ આપે છે, મરુતો પ્રાણવાયુ આપે છે, દેવપત્નીઓ સહકાર આપે છે, અદિતિ આધાર આપે છે; તે રીતે વિષણુ રક્ષણ, ત્વષ્ટા કારીગરી, ભગ ભાગ્ય

સેવા અને સહકાર

સોમ રસ, અશ્વિનીકુમાર આરોગ્ય, મહેન્દ્ર વીર્ય—પરાક્રમ અને બૃહસ્પતિ જ્ઞાનનાં દાન આપે છે. આ દેવોએ પોતપોતાની વિશિષ્ટ શક્તિઓનાં સમર્પણ કર્યાં છે અને તે રીતે તેમણે યજનનાં રહસ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને આપણને ઉત્તમ બોધ આપ્યો છે; તે જ યજનનું જ્ઞાન આપણે મેળવીએ અને યજ દ્વારા ઉત્તમ ભાવનાનાં સેવન કરીએ. જેમ અધિનમાં આહુતિઓ આપતાં, તેની જવાણાઓ ઊંચે ઉઠે છે, એ જ રીતે યજ કરવાથી માનવીની ભાવનાઓ ઊંચી ગતિ કરે છે. એ ભાવને રજૂ કરતા, એ જ બ્રહ્મા ઋષિ એક આપ્રી સૂક્ત રજૂ કરે છે. યજની શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે આપ્રી સૂક્ત ગવાય છે. જે દેવોને વિશેષ પ્રિય હોય છે; તેમજ યજમાં ઉપયોગી સાધન સામગ્રીઓનો પણ તેમાં નિર્દેશ હોય છે. તે ઋષિ સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે:

‘યજમાં જેનાં સૌ પહેલાં પૂજન થાય છે, તે અધિન છે, જેની જવાણાઓ સમિદ્ધ થતાં ઊંચે વધે છે અને શુદ્ધ બની ઊંધ્ર ગતિ કરે છે. એ અધિન અત્યંત તેજસ્વી, સુંદર રૂપવાળો, શરીરનાં રક્ષણ કરનાર; જીવન આપનાર અને વિશેષ શોભા-વાળા હાથની જેમ તેની જવાણાઓ છે. તે દેવ અધિન છે, જે દેવોમાં પણ દેવ છે અને મધુર મીઠાં ધીની આહુતિઓથી યજના માર્ગને પ્રજલ્વલિત કરે છે. આ દેવ અધિન છે; જેની પરોપકારી જનો પ્રશંસા કરે છે, જે દેવ સવિત્તા બનીને સૌને પ્રેરણા આપે છે અને વિશ્વનાં વરણીય કાર્ય કરતો રહે છે, તે દેવ અધિન મધુર આહુતિઓથી યજની પ્રેરણા જગાડી આગળ ગતિ કરતો રહે છે.

‘યજમાં જેનાં ગીત ગવાય છે, તે અધિન જ્યારે યજમાં આવે છે, ત્યારે તેનાં હવન અને પૂજન ઉત્સાહપૂર્વક ધીની આહુતિઓ અને ધન સાધન સાથે કરવામાં આવે છે. આ અધિન યજના માર્ગો પર આવી પહેંચે છે, ત્યારે સ્ત્રુક—સ્ત્રુવમાં અધિનનો મહિમા સારી રીતે જાળીને તેની ઉપાસના કરે છે.

‘જ્યારે મનુષ્યો હર્ષ—ઉત્સાહમાં આવીને યજનાં વ્રત આચરે છે ત્યારે તે અધિન તારણ હાર બને છે. તે યજમાનનાં વ્રતને સાચવનાર દિવ્ય દરવાજ અને વિશ્વના સૌ પદાર્થો બધી રીતે અનુકૂળ રહી, તેનાં રક્ષણ કરે છે.

‘જેમ પતિના વિશાળ વર્ચસ્વનો આધાર લઈ પત્ની ઘર બૃહસ્પથી સારી રીતે ચલાવે છે, એમ જ ઉપા અને નકત-રાત્રિની દેવીઓ અધિનના વિશાળ ધામનો આધાર લઈ, યજના માર્ગનાં સારી રીતે રક્ષણ કરે. દિવ્ય હવન કરનાર આ સૂર્ય અને ચંદ્ર બે હોતાઓ છે, તે અધિનની જવાણાઓથી ઊંધ્ર ગતિ કરીને અમારા યજની સ્તુતિ કરો, જેથી અમારાં ઈણ કાર્ય સધાતાં રહે. આ ત્રણ દેવીઓ છે, જે ઈડા રૂપે યજમાં બોલાવાય છે, તે અમારા યજમાં આવી આસન પર બિરાજે.

‘યજ્ઞના કાર્યમાં ભાગ બેનાર દેવ ત્વષ્ટા વિશ્વકર્મા છે, જે અદ્ભુત રીતે અને અત્યંત ત્વરાથી અમારા નિવાસોને માટે પાલન પોષણનાં ધન સાધન આપે છે, તે અમારા યજ્ઞમાં રહેલી નાભિને જોલી આપે, જે યજ્ઞનું કેન્દ્ર સ્થાન છે. હે દેવ વનસ્પતિ, યજ્ઞનાં હવિ માટે સમિધાઓનાં દાન કરી અમારા યજ્ઞના માર્ગ જોલી આપો. યજ્ઞમાં શમીથી પ્રગટ થએલ આ અહિન છે, જે પોતાની આત્મશક્તિથી બધા દેવોને માટે યજ્ઞમાં આપેલ હવિના સ્વાદ લે છે. હે જાતવેદસ અહિન, આ યજ્ઞ અમારે માટે સ્વાહા—આત્મસર્પણની ભાવનાને પોષી રહો. બધા વિશ્વેદેવો ઈન્દ્રને માટે હવિનાં સેવન કરતા રહો.’

આ સૂક્તમાં મુખ્યત્વે અહિનની સ્તુતિ રજૂ થઈ છે, જે યજ્ઞનો મુખ્ય દેવ છે. અહિનની સાથે રહેલા સહકારી દેવો ઉપાસાનક્ત, દિલ્યા હોતા, ત્રણ દેવીઓ વગેરે છે, જે મૂલ પ્રકૃતિમાં કાલનાં નિયમન કરનાર યજ્ઞ ચાલી રહ્યો છે, તેનાં પોષક છે. તે ઉપરાંત અહિનનાં વિવિધ સ્વરૂપો સમિદ્ધ તનુનપાત્ર, નારાશાંસ, ઈડય અહિન વગેરે છે, જે અધ્યાત્મ ભાવનાં પોષક છે. મનુષ્ય પોતાના જીવનના ઉત્કર્ષ માટે જે સેવા અને પરોપકારનાં કાર્ય કરે છે, તેમાં આ યજ્ઞની ભાવના વિશેષ પોપક બને છે અને તેના જીવનના માર્ગને ઊર્ધ્વ સ્થાન તરફ દોરી જાય છે.

જીવનને સૌથી નિત્યમ બનાવવાનો આ માર્ગ; તે યજ્ઞનાં અનુષ્ઠાન છે; તેથી સર્વ પ્રકારના લાભ મળે છે, પરંતુ તે માટે યોગ્યતા મેળવવી જોઈએ. જીવનનો આ માર્ગ કપરો છે અને એ માર્ગ જવાની તૈયારી કરવી જોઈએ. યજ્ઞનાં અનુષ્ઠાન કરનારે તન, મન અને ધન-સાધનની શુદ્ધિ કેળવવી જોઈએ. જેમ રાજ્યમાં પદ મેળવવા માટે વિશેષ પ્રકારના અધિકાર મળે છે અને તે અધિકારનાં સૂચક ચિન્હ, પ્રતીક, પદક વગેરે હોય છે; એમજ યજ્ઞના અનુષ્ઠાન માટે ઉપવીત-જનોઈ ધારણ કરવાનું છે. જે કે કપાસના સૂતરના ત્રેવડથી ગુંઘેલું સૂત ઉપવીત છે; પરંતુ યજ્ઞ વિષે જે ત્રિવૃત-ત્રણ ત્રણના ત્રેવડની વાત છે, તેમાં એક ઊંચુ રહસ્ય રહેલું છે. યજ્ઞ પોતે જે ત્રિવૃત ગણાય છે; તેમાં ત્રણ ત્રણ ગુણ, ધર્મ, વર્ષા, લોક, દેવ, વેદ, વર્ગ, વગેરેનાં અનેક ત્રેવડ રહેલાં છે. જીવનરૂપી યજ્ઞમાં મહાત્રત્વનો યોગ સાધવાનો છે. આ શરીરમાં પણ ત્રણ ધાતુ, ત્રણ ગુણ, ત્રણ માત્રા, ત્રણ પ્રાણની સાથે નવ નવનો સુયોગ સધાયો છે. આ શરીરની રચના પ્રજાપતિએ કરી છે, તેના અનુકરણ રૂપે યજ્ઞનું ઉપવીત સૂત બનાવવામાં આવે છે; તે રહસ્યને આ ઋષિ અથર્વ દિવ્ય વાળીમાં રજૂ કરે છે:

‘પ્રજાપતિએ રચેલા આ શરીરમાં નવ પ્રાણ છે, તેનો સુમેળ નવ ઈંદ્રિયો સાથે કરવામાં આવ્યો છે; આ પ્રાણ અને ઈંદ્રિયોનો સુમેળ સધાય; તો તે માનવી

સેવા અને સહકાર

દીર્ઘ જીવન સાથે સો વર્ણનાં આયુષ્ય મેળવે; એ ભાવે પ્રજાપતિએ ત્રણ ત્રણ દ્રવ્યની સાથે ત્રણ ગુણોનો સુમેળ સાધીને નવ તંતુઓના બનેલા સૂત્રને તપથી બનાવેલું છે, જેમાં ત્રણ તંતુ સોનાના, ત્રણ ચાંદીના અને ત્રણ લોઢાના તારની ગુંથણી છે. અર્થાતું સોનું તે સત્ત્વ, ચાંદી તે રાજસ અને લોઢું તે તામસનાં પ્રતીક છે, જેને દરેક માનવી ધારણ કરે છે.

‘નેમ યજનનું અનુભાવ કરનાર પુરુષ નવતંતુઓથી ગુંથેલું યજનનું ઉપવીત ધારણ કરે છે, એમ જ વિરાટ પુરુષે પણ યજોપવીત ધારણ કર્યું છે, તેના પહેલા ત્રિવૃતમાં અર્જિન, સૂર્ય અને ચંદ્ર ત્રણ દેવ; ભૂમિ, આપ—જલ અને આકાશ ત્રણ લોક, અંતરિક્ષ, દિશા અને પ્રદિશા ત્રણ ભાગ છે; એ રીતે ત્રિવૃતની સાથે નવતંતુઓનો સુયોગ સધાર્યો છે. હવે ઋક્તું ઋક્તુના સંધિકાલે યજ કરવામાં આવે છે; તેનો અધિક્ષાતા કાલ પણ વસન્ત, શરદ અને હેમાતની સાથે સુયોગ સાધી, અમારા જીવનરૂપી યજની પારે દોરી જય.—આ ત્રિવૃત યજમાં ભાગ લેનાર યજમાનને ત્રણ પ્રકારનાં પોષણ મળતાં રહેા. દેવ પૂષા દૂધ અને ધીની આહુતિઓથી યજમાનનાં પોષણ કરો. આ યજમાનને અન્ન, પુરુષ—પ્રજાજન અને પશુઓનાં વિશાળ પોષણ મળતાં રહેા.

‘બાર આદિત્ય દેવો, આઠ વસુઓની સાથે યજનાં સેવન કરો. હે દેવ અર્જિન અમારા યજમાં આવીને તમે વૃદ્ધિ પામો અને અમને આગળ વધારો; હે ઈદ્ર યજમાનને વીર્ય—સામર્થ્યથી જોડો. આ યજમાને જે ત્રિવૃત તેવડું યજોપવીત ધારણ કર્યું છે, તે તેનાં પોષણ કરનાર બની રહેા.

‘હે યજમાન, ભૂમિ સુવર્ણતંતુથી તારાં રક્ષણ કરો. વિશ્વનાં ભરણપોષણ કરનાર અને સ્નેહથી સૌનાં સેવન કરનાર અર્જિન લોઢાના તંતુથી તને પૂર્ણ બનાવો તેમજ દિશાઓ વૃક્ષવેલીઓથી ચાંદીના બનેલ તંતુ શુભ સંકદ્પની સાથે તને ધારણ કરો.

‘ઉપવીતનું આ સોનાનું સૂત્ર છે, તે જન્મથી ત્રણ રૂપે રચાયું છે; તેમાં એક રૂપ અર્જિનને વિશેષ પ્રિય છે, બીજું રૂપ નીચોવેલ સોમથી પ્રગટ થયું છે અને ત્રીજું રૂપ સારરૂપ જલની તન્માત્રાઓથી બનેલું છે. તે ત્રિવૃત સુવર્ણનું યજોપવીત તમારાં આયુષ્યમાં વધારો કરો.

‘જે યજોપવીત છે, તે જમદિનનાં ત્રણ આયુને, કશ્યપનાં ત્રણ આયુને અને અજર અમર દેવનાં ત્રણ આયુને પોષનાર હો. તે ઉપવીતથી તમારાં ત્રણ આયુષ્યની રચના કરું છું. યજોપવીતનાં આ ત્રણ શુદ્ધ અને તેજસ્વી સુપર્ણ-સુંદર વણો છે, જે ત્રણનાં ત્રેવડમાં ગુંથાઈને એક જ અક્ષરમાં મળીને રહેલ છે. તે ત્રણ વણો એક અમૃતના સાથ સહકાર સાધી વિશ્વ ભરનાં દુરિત-પાપને દૂર કરે છે તેમજ મૃત્યુને પણ હટાવે છે.

‘આ યજોપવીત છે, તેનાં સુવર્ણ તંતુ દેવલોકમાં, ચાંદીનાં તંતુ અંતરિક્ષમાં અને લોઢાનાં તંતુ ભૂમિલોકમાં રક્ષણ કરો. આ ત્રણ તંતુઓથી પહેલાં દેવોની ત્રણ નગરીઓ બની હતી; તે નગરીઓ પણ તમારાં ચારે બાજુથી રક્ષણ કરો. તે યજોપવીતને ધારણ કરીને તું વર્ચસ્વી બન તેમજ દ્વેપ કરનાર શત્રુઓને હટાવી ઉત્તમ સ્થાન મેળવી લે. દેવોની આ સોનાની બનેલી અમરાવતી નગરી છે, જેની રચના સૌ પહેલાં અહિનાં કરી હતી; તે અહિનને દશ આંગળીઓની અંજલિ જેડી નમસ્કાર કરું છું. યજના પ્રતીક રૂપે આ ત્રિવૃત ઉપવીત છે, તેને હું શરીરે બાંધું છું, તે માટે મને અનુમતિ આપો. તે જ રીતે અર્થમા, પૂષા, બૃહસ્પતિ તને આ ઉપવીત ભાંધે. દિવસ ઉગતાંની સાથે જેનું નામ પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ દેવના નામથી આ ઉપવીત તને બાંધવામાં આવે છે. આ ઉપવીતના બંધનથી ઋતુઓ અને તેના ધર્મ તેમજ વર્ષ ભરના તેજથી તારો યોગ જેડું છું, જેથી તને આયુ અને વર્ચસ્વ મળી રહે.

જેણે ઉપવીત ધારણ કર્યું છે, તે યજમાન યજની શરૂઆત કરે છે, ત્યારે તે ધીથી ભરેલાં, મધ્યથી લેપેલાં, ભૂમિની જેમ સ્થાયી, અવિનાશી અને પાર સુધી પહોંચાડે તેવાં હવિદ્ર્વિષ્ય તૈયાર કરે છે, જેથી યજમાં વિઘ્ન કરનાર શત્રુઓ અને યજને નીચે પાડનારા પ્રતિસ્પદ્ધારો દૂર થાય છે. હે યજોપવીત, તમે મારા શરીરના ઉપર ભાગે રહો, જેથી મારાં ભાગ્ય વધે.’

દરેક મનુષ્યનો પહેલો જન્મ માતાથી થાય છે, તે તેનો કુદરતી જન્મ છે, તે પછી તેને સંસ્કાર આપવામાં આવે છે, તે તેનો બીજો જન્મ છે. સંસ્કાર વિનાનો મનુષ્ય પશુ જેવું જીવન જીવે છે. તેમાં વિવેક, વિચાર, સદાચાર જગતા નથી; પછી સેવા અને પરોપકારની તો વાત જ ક્યા? યજની ભાવના જગે, તે સંસ્કારનું શુલ્પ પરિણામ છે. જે જોઈ—યજોપવીતનો સંસ્કાર છે, તેને બીજો જન્મ કહ્યો છે. તે જન્મ આપનાર માતા સાવિત્રી છે અને પિતા આચાર્ય છે. આચાર્ય શિષ્યમાં સંસ્કારનાં સિંચન કરે છે અને તે દ્વારા તેને ઉત્તમ જીવન જીવવાના સંસ્કાર મળે છે. યજમય જીવન માટે આ યજોપવીત સંસ્કારથી અધિકાર મળે છે. એ ભાવે આ સુકૃતમાં યજોપવીત વિપેના રહસ્યને પ્રગટ કર્યું છે.

જેણે યજોપવીત લીધું, તેણે સાંજ—સવારનાં હવન કરવાનાં, ને દિવસના ત્રણ પ્રહરઃ સવાર, બપોર ને સાંજે પ્રાતઃસવન, માધ્યાદિનસવન અને સાયંસવન કરવાનાં. સાંજ—સવારને અહોરાત્ર દ્વારા જીવનના ઉદ્ધાર માટેનાં આ સવન તો સોમયાગની ભૂમિકા છે. તેની રણ્ણઆત કરનાં પ્રાચેતસ અંગિરા સ્તુતિ કરે છે:

^१ ‘સવાર થતાં યજ શરૂ કર્યો છે, તેના પ્રાતઃસવનમાં અહિન અમારાં રક્ષણ કરો,

સેવા અને સહકાર

જે અહિન વૈશ્વાનર-વિશ્વના નેતા, વિશ્વના રચયિતા અને વિશ્વનાં કલ્યાણ કરનારા છે; તે પાવક-પવિત્ર કરનાર અહિન અમને ધનસાધનથી સમૃદ્ધ કરો. અમે પરસ્પરના સાથ સહકારથી અન્ન જમીઓ અને દીદ્ધ આયુષ્ય ભોગવીએ. બપોરના માધ્યાંદિન સવનમાં વિશ્વેદેવો, મરુતો અને ઈન્દ્ર અમારો ત્યાગ ન કરે, અમે પરસ્પર પ્રિય વાણીના વ્યવહાર કરો, દીદ્ધઆયુષ્ય મેળવીએ તેમજ આ દેવોની સારી મતિમાં વાસ કરીએ. ત્યાર પછી સાંજે થતા તૃતીય સવનમાં ચમસમાં રહેલા સોમરસની આહુતિઓ મેળવતા ઈન્દ્ર વગેરે દેવો છે, તે કવિઓની ઋતભરી સ્તુતિથી પ્રેરણા મેળવે છે; તેમની પ્રેરણા ઈન્દ્ર વગેરે દેવો છે, તે કવિઓની ઋતભરી સ્તુતિથી પ્રેરણા મેળવે છે; તેમની પ્રેરણા અમને પ્રામ થાએ. અમે સુધન્વા-ધનુષ્યધારીની જેમ ઉત્તમ લક્ષ્ય પ્રામ કરીએ અને અમારાં ઈષ્ટ કામ પૂરાં કરનાર યજો દ્વારા અમને ઉત્તમ ફળ મળી રહો.

આ સવન તે સોમયાગની આહુતિ છે, એમાં અપાતો સોમરસ અમૃત છે, તે અમૃત માનવ જીવનને અજર અમરના માર્ગ લઈ જાય છે. રોજેરોજ થતા આ ત્રણ સવન જીવનની ત્રણ દશાઓઃ બાલપણ, વડપણ-યૌવન અને ઘડપણની સાથે સુમેળ સાથે છે. જીવનની શરૂઆતમાં અહિન સાથે આઠ વસુઓ, મધ્યમાં ઈન્દ્રની સાથે અગિઝાર રુક્રો અને અંતમાં વરુણ સાથેના બાર આદિત્યો જીવનની સંપત્તિનો વધારો કરે છે. સવારે થતા સવનમાં ગાયત્રીછંદની ઋચાઓ છે, જેના ત્રણ ચરણના ચોવીસ વર્ણ સાથે બાલપણનાં ચોવીસ વર્ષો, બપોરની ઋચાઓનો છંદ ત્રિષ્ટુપ છે, તેના ચાર ચરણના ચુંવાલીશ વર્ણો સાથે યૌવનનાં ચુંવાલીશ તેમજ સાંજની ઋચાઓનો છંદ જગતી છે, તેના ચાર ચરણના અડતાલીશ વર્ણો સાથે ઘડપણનાં અડતાલીશ વર્ષોની તુલના કરવામાં આવી છે. એ રીતે પુરુષનું આખ્યું જીવન એક યજ્ઞરૂપ છે, તે ભાવ રજૂ કરતાં એજ ઋષિ અંગિરા પ્રાચેતસ જગ્યાવી રહ્યા છે :

૧ ‘હે દેવ અહિન, પ્રાતઃસવનમાં તારી સ્તુતિ ગાયત્રી છંદથી થાય છે અને તેથી તું શ્યેનપક્ષીની જેમ પ્રાણની રક્ષા કરે છે. હે દેવ ઈન્દ્ર, માધ્યાંદિન સવનમાં તારી સ્તુતિ ત્રિષ્ટુપ છંદથી થાય છે અને તેથી તું વૃપા-બળદની જેમ વીર્યનાં રક્ષણ કરે છે. હે દેવ મહેન્દ્ર, સાયંસવનમાં તારી સ્તુતિ જગતી છંદથી થાય છે અને તેથી તું ઋભુ-કારીગરની જેમ કલા કાર્યનાં રક્ષણ કરે છે. હે દેવો, આ યજ્ઞમાં શરૂઆતથી સમાપ્તિ સુધી તમારી સ્તુતિ માટે જે વિવિધ ઋચાઓ ત્રણ છંદમાં રજૂ થઈ છે, તેથી પ્રસન્ન થઈને એ દેવો અમારાં કલ્યાણ કરે. અમે આ સવનોમાં તમને સારી રીતે તૈયાર થએલ આહુતિઓનાં પ્રદાન કરીએ.’

૨ રોજેરોજના પાક તૈયાર કરી, ગૃહપત્ની સાથે ગૃહપતિ અતિથિઓ બ્રહ્મજ્ઞાનીનો સત્કાર કરે; તે સવની જાણના પણ યજ્ઞમાં થાય છે. આવા બાવીસ સવોની ગણના છે,
૧. અધ્યાત્મ વેદ, ૪૮ પાર. અધ્યાત્મ વેદ ૧૧, ૧-૩

તેમાં બ્રહ્મૌદન સવ, બૃહસ્પતિ સવ, શાલાસવ વગેરે આવે છે. ઋષિ બ્રહ્મા સવની પ્રક્રિયા બતાવતાં જણાવે છે કે :

‘હે દેવ અર્દીન પ્રગટ થાઓ. ધરનાં રક્ષણ કરનાર દેવમાતા અદિતિ પુત્રની કામનાદ્વારા બ્રહ્મૌદન-પાક તૈયાર કરે છે અને સાત ઋષિઓ પ્રજાજનોની સાથે અર્દીનનાં મંથન કરે છે. હે બળવાન મિત્રો, યજ્ઞની શરૂઆતમાં ધૂમાડો પેદા કરો, જેથી અર્દીન પેદા થાય. વાણી પર સંયમ રાખો. શત્રુસેના પર વિજય મેળવનાર આ તે અર્દીન છે, જેની સહાયથી દેવોએ અસુરોને જીતી લીધા હતા. હે જાતવેદસ અર્દીન, મોટાં વીર સામર્થ્ય માટે તને પ્રગટ કર્યો છે. સર્વ પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર સાત ઋષિઓએ તને જન્મ આપ્યો છે. હવે તું અમને ઉત્તમ ધન, સાધન અને પરાકર્મી પ્રજાજનોનાં પ્રદાન કર.’

જેમ યજ્ઞોપવીત ધારણ કરી, નિત્યનાં સેવા પરોપકારનાં કાયેનિ યજ્ઞમય ભાવનાથી કરવાનાં છે, એ જ રીતે જીવનમાં સંસ્કારનાં સિંચન કરવા માટે, સ્વાધ્યાય-સારા ગ્રંથોનાં પઠન પણ એક ઉત્તમ યજ્ઞ ગણાય છે. તે વિષે આ ઋષિ ભૂગુ જણાવી રહ્યા છે :

૧ અમે જીવનને ઉન્નત કરવા માટે જે જે કર્મ કરી રહ્યા છીએ, અમાં અમે સ્વાધ્યાયની પ્રેરણા મેળવીએ છીએ. એ ભાવે અમે યજ્ઞો અને સભાઓમાં ઋષ્યાઓથી સ્તુતિ કરીએ અને સામસ્તોત્રથી ગાન રચીએ, તે દેવોને પ્રાપ્ત થાઓ. અમે યજ્ઞોમાં જેમ હવિર્દ્રોધ વગેરેની સાધન સામગ્રી એકઠી કરીએ છીએ, એવી જ રીતે વાણીની સામગ્રી એકઠી કરી છે. જેમકે ઋષ્યાઓ, સામગ્રાન અને યજ્ઞુઓના મંત્રો તેમજ ઓજ અને બળ પણ અમે પ્રાપ્ત કર્યાં છે, તે દેવોને મળતાં રહે. આ વિષેની સંમન્તિ અમે વેદ ગાસેથી મેળવી લીધી છે. આથી એ વેદ અમારી તરફ હિસાની વૃત્તિ રાખે નહિ. ઓ શચીના પતિ ઈન્દ્ર, અમારા યજ્ઞને સફળ બનાવો.

નિત્ય નિરંતરના જીવનમાં યજ્ઞ પ્રેરણા આપે છે, તે સાથે સભા અને સમિતિનાં કાયેમાં પણ યજ્ઞ પોપણ આપે છે, એ ભાવે ભૂગુ ઋષિ અર્દીનની સ્તુતિ કરતાં જણાવે છે:

૨ ‘અર્દીન એ મારો ગૃહપતિ છે; તે સાંજે અને સવારે થતાં યજ્ઞ-સેવાનાં કાયેમાં અમને સારા વિચારો આપતા રહે છે. એ જ રીતે સવારે સવારે ને સાંજે સાંજે થતાં કાયેમાં અમને પોપણ મળતાં રહે. જે અર્દીન સભાપતિ છે અને સભ્ય છે, તે અમારી સભાનાં સભામાં બેસતા સભાસદોનાં અને સભ્યોનાં રક્ષણ કરે.’

ભારતીય તત્ત્વચિતક યજ્ઞરહસ્ય વિષે પોતાનું ચિંતન રજૂ કરે છે :

૩ ‘મીમાંસા થાલ્યની વિચારણા પ્રમાણે મીમાંસાના બે વિભાગ થાય છે; એક

૧. અથર્વ વેદ ૭, ૫૪ ૨. અથર્વ વેદ ૧૬, ૫૫

૩. મહામહોપાધ્યાય શ્રી ગોપોનાથ કવિરાજ-ભારતીય સંસ્કૃતિ ઔર સાધના-પ્રથમલંડ ।

કર્મકાંડ અને બીજો જ્ઞાનકાંડ. પૂર્વમીમાંસામાં કર્મકાંડ તથા ઉત્તર મીમાંસામાં જ્ઞાન કાંડનો સમાવેશ થાય છે, જેને વેદાન્ત પણ કહે છે. હવે જોકે, યજ્ઞ કર્મ હોવાથી તે કર્મકાંડનો વિષય છે, તો પણ યજ્ઞ વિષયક જે રહસ્યજ્ઞાન છે, તેનું નિરૂપણ યજ્ઞમાં કરેલું હોય છે, તે જ્ઞાનકાંડ-ઉત્તર મીમાંસાનો વિષય પણ બને છે.

‘જે કર્મ કરવાથી મનુષ્યની શુદ્ધિ થતી હોય, તે કર્મ યજ્ઞ ગણાય છે: અર્થાતું જેથી ક્રમસર દેહશુદ્ધિ, દીદ્રિયશુદ્ધિ, અહંકારશુદ્ધિ અને ચિત્તશુદ્ધિ થતી હોય, જે કર્મનું ફ્લલ સ્વાર્થ પુરતું મર્યાદિત ન હોય, પરંતુ પરમાર્થ સુધી ઉદાર અને વ્યાપક હોય, જે કર્મથી નવું આવરણ તો ન બને, પણ જુનાં આવરણ ઘટતાં જાય, જે કર્મ-માર્ગ જીવાત્માને ક્રમશःકલ્યાણને પંથે આગળ વધવામાં સહાયક થાય અને પરિજ્ઞામે મહાજ્ઞાનનો લાભ કરાવે, તે કર્મ અને અધ્વર-માર્ગ યજ્ઞ કહેવાય છે.

‘વાસ્તવમાં જુઓ, તો જે કર્મ નિષ્કામ ભાવે કરવામાં આવ્યું હોય, જે સ્વયંભૂ સ્વભાવસિદ્ધ હોય, તે કર્મ યજ્ઞ કહેવાય છે. આમ જે કર્મ યજ્ઞના પ્રયોજનને સિદ્ધ ન કરતું હોય, તે કર્મ કરવાથી લોક બંધનને વશ થાય છે:

યજ્ઞાર્થાત् કર્મણોડન્યત્ર લોકોડયં કર્મૈબન્ધન : । શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા—૩, ૯

જે કર્મ પોતીકા પિડને પોષણું હોય, તે કર્મ પાપ બને છે. જે મનુષ્ય આ દેહને જે આત્મા ગણે છે અને એ દેહના પોષણ માટે તેમજ કામ્ય અને ભોગ્ય વિષય વધારવામાં નિત્ય નિરંતર રત-મદમસ્ત બને છે; તે મનુષ્ય પાપનો ભોગી બને છે. જે મનુષ્ય યજ્ઞનારાયણને રાજુ કરીને યજ્ઞમાં વહેંચાતાં શેષ રહેલ પ્રસાદ લે છે, તેનાં બધાં પાપ અને દુઃખ દૂર થાય છે. તે પ્રમાણે યજ્ઞનાં કાર્ય કરવાથી મળેલ પ્રીતિ, પ્રસન્નતા કે પ્રસાદ જે નિષ્કામ કર્મ કરતને માટે વાસ્તવિક પુરુષાર્થનો પ્રસાદ છે; તે જે અમૃત છે. જે યજ્ઞનારાયણને ધરેલ નૈવેદ્ય રાજભોગ છે, તેજ યજ્ઞમાને લેવાનો પ્રસાદ છે, તેજ તેનું ભોગ્ય અન્ન છે, જે અમૃત ગણાય છે. તે અન્નનો આહાર કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે; તેમજ બધા પ્રકારનાં પાપ નાશ પામે છે, જે પાપ અશુદ્ધ જન, ધન કે સાધનના સ્પર્શથી થયાં હોય, કે જે કુદરતી રીતે કે પછી સમજણ પૂર્વક થઅલાં હોય, તે પ્રકારનાં બધાં પાપ નાશ પામે છે.

‘આમ ચિત્તશુદ્ધ એ જે યજ્ઞનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. જે કે સામન્ય રીતે બધા પ્રકારનાં કામ્ય કર્મ યજ્ઞ નામે પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ એ પ્રકારનાં કામ્ય કર્મ યજ્ઞનાં છેક નીચલી કક્ષાનાં ગણાય છે. તમોગુણી કે રજોગુણી પ્રકૃતિના માનવીઓને ઉપરની સાત્ત્વિક શ્રોણીએ લઈ જવા માટેનાં એ પગથીયાં છે, જેથી ત્યાજ્ય કર્મ છૂટી જતાં, કામ્ય કર્મના માર્ગે પુરુષ દ્વારા આગળ વધાય છે. આમ વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં જણાવેલાં શ્રૌતકર્મ યજ્ઞની વ્યાખ્યામાં આવી જાય છે.’

એક સાધુ મહંતની આપવીતિ છે.

તે નાનો હતો, ત્યારે જ તેને એક વાતનો આગ્રહ હતો: 'હું નામના મેળવું; ધારુામાં પહેલો ગણાવું.' એ પુરું કરવા માટે તેને ઘણો ઉત્સાહ હતો અને તે માટે બધું જ કરું છિટવા તે તૈયાર થયો. તેણે ભાગુતરમાં પહેલું નામ મેળવ્યું. તે સૌનિક થયો'ને યોડા વખતમાં સેનાપતિ બની ગયો. તેને કોઈ વાતની ઉણપ ન હતી. તેની પર બધાનો ભાવ જાગ્યો અને તેમાંથી એક પ્રેમનો ફણગો કૂટચો. તે જે કન્યાને ચાહતો હતો, તેના પર રાજનો કાબુ હતો અને તેને હેયે એક ઉદ્વેગ જાગ્યો ને તેણે સંસાર છાડી દીયો.

તે એક સાધુ બની ગયો અને તેને યોડા વખતમાં મહંતનું પદ પણ મળ્યું. અહીં પણ જુનો આગ્રહ કામ કરતો હતો. તેનાં આશિષ માંગવા લોકોનો ધસારો થતો. આ રીતે તેને પ્રભુની સેવા કર્યાના સંતોષ હતો. છતાં ઊંડે ઊંડે તેને વેદના જગતી. તેની અંદર કો'ક બેઠું હતું: 'તું શાનું અભિમાન ધરે છે. પ્રભુની સેવાનો દાવો કરે છે, પણ તારું અભિમાન પોષાય છે. તે આગ્રહ જતો કર્યો નથી, તેના હાથનું તું રમકું છે.'

આવો કો'ક પડકાર આવે, ત્યારે તે પ્રાર્થના કરતો. એક પ્રાર્થના કરતાં તેને કંટાળો આવે, તેથી તે થાકતો નહિ. ગુરુનો તેને આદેશ હતો. 'તું પ્રાર્થનાને પકડી રાખજો. એ મનની કસરત છે. તેના મનમાં સંશય જગતો ત્યારે તે પુરાણા ઝષિઓનાં

૨ સ્તુતિ-પ્રાર્થનાનું બ્યા

વચન યાદ કરતો. એ ઝષિઓને ધન્ય છે, તેમને શ્રદ્ધાનો આધાર હતો. હું તો શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ગુમાવી બેઠો છું, પછી એકલી પ્રાર્થના શું કામ આવશે?

આમ મન ડગમગતું, ત્યારે તે પ્રાર્થના કરવા બેસી જઈતો. અંદરની મથામણ શમી જતી ને અનેરી શાંતિ જમતી. કો'ક ભારે તુફાન પછી, શાંતિ પથરાય એમજ તેને લોકોની વચમાં રહેવું પડતું અને તેથી લોભ લાવચના પ્રસંગ પડતા. તેને તો તે દૂર કરતો. પણ કામના આવેગનું શું? તેને જીતવા તો તે વષો સુધી ગુફામાં રહ્યો. ત્યાં પણ તેને ફ્સાવવા એક નારી આવી ચઢી. તેની પાસે દ્યાની માંગણી કરી. સાધુ ભલે વર્તનમાં કઠોર હોય, પણ હદ્ય તો કોમળ રહેવાનું. ત્યાં કુપા જગે અને તે કુપણ બને અને ફ્સાય. આ વાતની તેને ખબર હતી. તે કઠોર બની ગયો અને કામનો વેગ જીતવા તેણે પોતાની જ એક આંગળી ઉડાડી દીધી અને તે બચી ગયો. પણ તેને એક મોટો બોધપાઠ મળી ગયો.

‘આ લોકો શા માટે મારી પાસે આવે છે? શું હું મહંત છું, મઠાધિપતિ છું, તેથી જ તે વળ્ણે છે ને? ત્યારે આવો આગ્રહ શા માટે? પ્રાર્થના કે સ્તુતિ માટે શું મહંત બનવું જરૂરી છે? નારે ના, પ્રાર્થના તો દીન હીન જનનું ધન સાધન છે. તો પછી આ બધી આળપંપાળ શા માટે? અને તેણે સાધુનો અંચળો ઉતારી દીધો. તે એક સાધારણ જન બની ગયો. દૂરના કો'ક જંગલમાં તે પહોંચી ગયો. લાકડાં કાપીને નિર્વાહ કરવાનું તેણે સ્વીકારી લીધું. તેણે જૂનામાં જૂના આગ્રહને ખંખેરી નાખ્યો, તેની પ્રાર્થનાને બળ મળી ગયું અને તેણે પરમ સુખ મેળવી લીધું, જે સુખ કોઈને મળતું નથી.

સ્તુતિ—પ્રાર્થનાનો મહિમા ગાતી આ એક બોધકથા છે. વિશ્વના સધળા ધર્મોમાં પ્રાર્થનાને પહેલું સ્થાન મળોલું છે. પ્રાર્થનાની પૂર્વ શરત એ છે કે, ‘અભિમાની જન પર તેની કોઈ અસર થતી નથી. દીનતા અને નમૃતા હોય, ત્યાંજ પ્રાર્થનાનું બળ કામ આવે. આ પ્રાચીન ઝષિ અથવા સ્તુતિ—પ્રાર્થના વિષે જણાવે છે:

‘અરે એ મન, તું કદી નહીં ચલિત થનાર વિશ્વાસ - અથવનો પુત્ર છે, તારે હવે એકજ કામ કરવાનું છે, જે દેવ સવિતા તને નિત્ય નિરંતર પ્રેરણા આપતા રહે છે, તેની સ્તુતિ કર; રાત અને દિવસભર એનાં ગાન ગા. તેના જે વિશાળ અને ઉદાર ગુણો છે, તેનાં ભજન કર. જે તેજસ્વી વિચાર છે, તેને ધારણ કર.

‘વિશાળ વ્યાપક સાહિત્યના સાંગરમાં જેનો જન્મ સનાતન સત્યના પુત્રરૂપે થયો છે, જે સંદા તનમનાટ અનુભવતો યુવાન છે, જેની વાણીમાં કોઈ જતનો દ્રોહ કે

અદેખાઈ જોવાને મળતાં નથી અને જેનાં સેવન સારી રીતે કરવામાં આવે છે, તે કાવ્ય પુરુષ - સવિતાની સ્તુતિ તું કરતો રહે.'

'સ્તુતિ - પ્રાર્થના બે રીતની છે; એક તો મનુષ્ય હણના ઉલ્લાસમાં આવી, હદ્યના ભાવ રજૂ કરે છે, એ સહજ સરલ ભાવ છે. મનુષ્ય હારી, થાકી, સહાયતા માટે સ્તુતિ કરે છે. એ બંને પ્રકારની સ્તુતિઓને ઉત્તમ માર્ગ લઈ જવા માટે સહાય કરનાર એ દેવ સવિતા છે, જે અમને અમૃતરસના કટોરા ભરી ભરીને પાય છે.'

વેદવાણીને બ્રહ્મ કહે છે, કારણ કે તે બૃહત્તુ છે, ઉદાર છે, વ્યાપક છે. લોક વ્યવહાર માટે એક વાણી છે. પણ યજ્ઞ સેવા માટે બૃહત્તુ વાણી છે, તે બ્રહ્મ છે. યજ્ઞ સેવાનાં કાર્ય કરતા વીરજનો વિદ્યા - સભાઓમાં બૃહત્તુ વાણી બોલે :

બૃહદ્દ વદેમ વિદયે સુવીરા:

એવી જે રીતે એક સત્ય છે, તે લોકનીતિની મર્યાદા સાચવે છે, પણ જે બૃહત્ત સત્ય છે, તે બ્રહ્મ છે, તે ઉદાર અને વ્યાપક ધર્મનાં દર્શન કરાવે છે. વેદની વાણી એ બ્રહ્મદર્શન રજૂ કરે છે, કવિને જે કાન્ત દર્શન થયાં છે, તે તેની વાણીમાં ઉત્તરી આવે છે. આથી બ્રહ્મ - મંત્રની વાણીમાં જે સ્તુતિ પ્રાર્થના રજૂ થાય છે, તેથી તેને અનેરાં બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ અનેરાં બળ આપનાર અને પ્રેરણા કરનાર સવિતા છે, જે એક જ દેવ નથી. તે સવિતા સૌનાં પ્રેરક બળ છે, તેની ઉપાસના કરતાં જ્ઞાપિ અથર્વ જગ્ણાવે છે:

૧. 'નીચે ધરતી અને ઉપર આકાશ એ બંને અમારાં 'ઓણી' છે, રક્ષણ કરનારાં માતા અને પિતા છે, તે બંનેને પ્રેરણા આપનાર દેવ સવિતા છે, જે પોતે કવિ છે અને કતુ - સંકલ્પ પ્રમાણે ઝળ મેળવે છે, જે સત્યનાં સેવન - પૂજન કરનાર છે, જે રમણીય રત્નને ધારણ કરે છે, જે હદ્યને પ્રિય અને મતિમાં વસી જય છે, એ દેવ સવિતાનાં અર્ચન - પૂજન, ઉપાસના અસે કરીએ છીએ. જે પ્રેરક દેવ સવિતાનાં અપરિમિત તેજ ઊંચે ઊંચે વિસ્તારમાં પથરાયા છતાં તેની આજ્ઞામાં રક્ષા કરે છે; તેના દૂર દૂર વિસ્તાર પામતાં તેજ તેના સોનેરી હાથ છે અને તેના દ્વારા તે ઉત્તમ કાર્યો કરે છે. એ દેવજ પોતાની શક્તિથી પ્રકાશની રચના કરે છે. હે દેવ સવિતા, જે અમારા પ્રથમ પાલક પિતા છે, તેને પણ તમેજ ઉન્પણ કર્યા છે, માટે તેમને અમારાં પોષણ માટે વર્જ્મિ બળ આપો અને વરિમા - શ્રોષ્ઠ ધન સાધન આપો. એજ રીતે અમને પણ વરણીય પદાર્થો, ઘણાં ઘણાં પશુઓ વગેરે દિવસે દિવસે આપતા રહેા. તમે સૌના પ્રેરક છો અને દમન ને દંડના નિયામક છો. તમે અમારા પિતૃઓને રત્ન, બળ અને આયુ આપતા રહેા.

આ માનવના શરીરમાં સોમરસનાં સિંચન કરો, જેથી તે આનંદ વિલોર બની પોતાના ઈષ્ટ માર્ગ તરફ વિશેષ વેગથી આગળ વધો.’

આ રીતે દરેક માનવે પ્રાર્થના કરી, સર્વજનોના પ્રેરક અને આદિ પ્રેરણા આપનાર સવિતા નારાયણની ઉંપાસના કરવી જોઈએ, જેથી તેને ઉત્તમ ગુણોની પ્રામિથાય છે. માનવને હોયે સુમતિ જગે, એજ સૌ ગુણોની પ્રામિનું સાધન છે, એ સુમતિ મેળવવા માટે ભૂગુ જીથિ પ્રાર્થના કરે છે:

‘૧’હે દેવ સવિતા, આપની પાસે હું સુમતિનું વરદાન માગું છું, કે જે સુમતિ સત્યને જગાડે છે, જે વિલક્ષણ છે અને વિશ્વનાં શ્રોષ કાર્યો પસંદ કરે છે. અમારા એ કણ્ઠ મુનિ મહાનુ મહિમાશાળી હતા, જેમણે ભાગ્યનો વધારો કરવા માટે, આ સુમતિ નામની કામધોનુનાં દોષન કર્યાં હતાં, જેની હજર હજર ધારાઓથી શક્તિઓના સ્ત્રોત વચ્ચા કરે છે.’

જેને સુમતિ મળી છે, તે જનનાં સૌભાગ્ય વધારવા, જીથિ ભૂગુ પ્રાર્થના કરે છે:

‘૨’હે દેવ સવિતા, તમે બૃહસ્પતિ છો, વિશાળ વાણીનાં રક્ષણ કરો; છો, માટે તમે અમારા આ મતિશીલ પુરુષની વૃદ્ધિ કરો. તેને તમે પ્રકાશને માર્ગ લઈ જાઓ, જેથી તેનાં મહાન ભાગ્ય વધતાં રહે. આ મતિશીલ જનની બૃદ્ધિ પહેલાંથી તીક્ષ્ણ હતી, તેને વિશેષ સંસ્કાર આપી પાણીદાર બનાવી છે, તેને તું ઉત્તમ બનાવ. વિશ્વના સઘળા દેવો એ સુમતિ પુરુષને કાર્યમાં અનુમોદન આપો. એ સવિતા પોતે ધાતા અને વિધાતા છે, તેની પાસે જીથિ ભૂગુ પ્રાર્થના કરે છે :

‘૩’આ તે દેવ સવિતા છે, જે ધાતા-ધારણ કરનાર, જગતના પતિ અને સર્વ સમર્થ પરમેશ્વર છે, તે અમને ધન આપે અને બીજા પણ જે કાંઈ ધન સાધન આપે, તે પુરેપુરાં આપે. જ્યારે એ ધાતા અમને દાન આપવા તૈયાર થયા છે, ત્યારે તો અમને પરિપૂર્ણ જીવનશક્તિ આપે, જે કદ્દી ખૂટે નહિ. અમે તે પરમેશ્વરની સુમતિનાં ધ્યાન ધરીએ છીએ, જે વિશ્વ ભરનાં ધન સાધન અમારે માટે પૂરાં પાડે છે.

‘આ ધાતા અમને પ્રજાની કામના પુરી કરવાનાં દાન આપવા તૈયાર થયા છે, તે અમારાં ધરોમાં વિશ્વ ભરના વરણીય પદાર્થો લાવી આપે. વિશ્વના સઘળા દેવો, સ્નેહભર દેવમાતા અદિતિ અને બીજા સાધ્ય દેવો અમારા સુમતિ જન માટે અમૃત અન્નનાં પ્રદાન કરે. ધાતા અને દાન આપનાર દેવ સવિતા, નિધિપતિ અને પ્રજપતિ દેવ અર્થિન તેમજ પ્રજાજનોની સાથે આનંદ વિનોદ કરતા ત્વષ્ટા વિષણુ ભગવાન આ યજનાં કાર્ય કરનાર પ્રજાજનને સહૂ પ્રકારનાં ધન સાધન આપે.

એ ઋક્ષિપિ બ્રહ્મા પ્રજપતિની પાસે પ્રજાજનોની પુણિ માગે છે:

૧'તે આ પ્રજપતિ છે, જે અમને વિવિધ પ્રજાઓ આપે છે. તે ધાતા છે, જે સારાં મનવાળા બની અમને ધારણ કરે છે. આ ધાતા અને પ્રજપતિ તરફથી પ્રેરણા મેળવનાર અમે બધાં પ્રજાજનો છીએ. જેમણે સારાં જ્ઞાન મેળવ્યાં છે, જેમનાં મન એક સરખા વિચારો ધરાવે છે અને જે એકજ પ્રજપતિના યોનિસંબંધે જોડાએલા છે, આને કારણે તે પ્રજપતિ અમારા પુણિપતિ બનીને અમારામાં પોષણનાં બળ સ્થિયિત કરો.

જેમ સુમતિ અને સૌભાગ્ય માટે સવિતા પ્રેરણા આપે છે; એજ રીતે જે ધન સાધન-લક્ષ્મીથી પાપની વૃત્તિ વધે છે, એ દુર્વૃત્તિ દૂર કરવા માટે પણ સવિતાને પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, એ ભાવે ઋક્ષિપિ અર્થવર્ણિગિરા જતવેદસ-સવિતા નારાયણને હેઠે રાખી પાપી લક્ષ્મીને જણાવે છે:

૨'હે પાપી લક્ષ્મી તું, અહીંથી પડતી રહે, અહીંથી નાશ પામ, અહીંથી દૂર દૂર ચાલી જ. જેમ કોઈ તોફાની પશુને લોઢાના ખીલાથી બાંધવામાં આવે, એમ તને વૈશીજન માટે બાંધી રાખું છું. જેમ વૃક્ષ પર વેલી ચઢે, એમ પડતી લાવનારી અને અપ્રિય લક્ષ્મી મને વળગી છે, તેને હે સવિતા દેવ, મારા સ્થાનથી દૂર કરો. તારા પ્રકાશરૂપ હાથ છે, તેથી તું અમને ધન સાધન આપ.

'માનવે જન્મ લીધો. તેના શરીરની સાથેજ સો સો પ્રકારની લક્ષ્મીઓ પેદા થઈ છે. તેમાંની જે લક્ષ્મીઓ અધમ છે અને માણસને ખરાબ માર્ગ દોડી જાય છે, તેને અહીંથી અમે દૂર મોકલીએ છીએ. હે જતવેદસ સવિતા, જે લક્ષ્મીઓ અમારાં કલ્યાણ કરે છે, તેમને અમારી પાસે મોકલો. જેમ ગોચરથી હરી-ચરીને આવેલી ગાયોને ગોઢ ગોથાળામાં જુદે જુદે ઠેકાણે બાંધવામાં આવે છે, એમજ આ જુદાં જુદાં લક્ષણવાળી મતિઓને જુદા જુદા વિભાગમાં રાખવામાં આવે છે. એમાં જે પુણ્યશાળી લક્ષ્મીઓ છે, તે મારા ધરમાં રમણ કરે અને જે હીણ-અધમ પાપી લક્ષ્મીઓ છે, તે નાશ પામે.'

આ સૂક્તમાં લક્ષણ, ગુણ કે ચિહ્ન અર્થમાં લક્ષ્મી શબ્દનો પ્રયોગ છે. જે કેટલાંક શુભ ચિહ્ન કે લક્ષણ હોય, તેથી માનવ ઉન્નતિ સાધે છે. પણ કેટલાંક લક્ષણ માણસને નીચે પાડે છે. તેથી બચવા માટે આ પ્રાર્થના છે, ઋક્ષિપિ અર્થવર્ણ પાપરહિત બનવા માટે જતવેદસ-સવિતાને પ્રાર્થના કરે છે:

૩'હે જતવેદસ અર્થિન, મારી પ્રગતિમાં આડે આવનાર જે જે શત્રુ પેદા થયા છે, તે શત્રુ જેવાં પાપ લક્ષણોને તેમજ જે અશુભ લક્ષણો હજી સુધી દેખાયાં નથી,

પણ આગળ ઉપર દેખાવામાં આવે, તે બધા પ્રકારનાં પાપોને દૂર કરો, જેથી, હું નિષ્પાપ બનું અને દેવમાતા અદિતિ જેવી શુભ મતિમાં મારો વાસ થાય.''

જ્ઞાપિ બ્રહ્મા વિવિધ દેવો પાસે શુભ લક્ષણો માટે પ્રાર્થના કરે છે:

૧.'દેવો મરુત અમારા પર ધન સાધન આપતાં શુભ ચિહ્નોનાં સિચન કરે; તેજ રીતે દેવ પૂપા અને દેવગુરુ બૃહસ્પતિ અમારા પર શુભ લક્ષણોનો અભિપેક કરે; તેમજ દેવ અદિન અમૃતનો અભિપેક કરે. આ દેવો પ્રજાજનો અને ધન સાધનોથી અમને સમૃદ્ધ કરે, તેમજ અમારાં આયુષ્ય લાંબાં કરે.'

એજ જ્ઞાપિ બ્રહ્મા યશથી પ્રસન્ન થએલ અદિની પ્રાર્થના કરે છે:

૨.'અમારા ધરનો અદિન છે, જે ધર ગૃહસ્થી અને પ્રજાજનોને પ્રિય છે, જેની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરતાં અમને આનંદ થાય છે અને જે યજ્ઞમાં અમારાં આપેલ આહુતિ-ઓથી સમૃદ્ધ થાય છે, તે અદિનની પ્રાર્થના અમે આહુતિઓનાં અન્ન સાથે કરીએ છીએ, જેથી તે અદિન અમારાં આયુષ્ય લાંબાં કરે.'

જ્ઞાપિ મેધાતિથિ યજ્ઞનાં ઉપયોગી સાધનો દ્વારા સ્વસ્તિ કલ્યાણની પ્રાર્થના કરે છે:

૩.'અમે સાધકજનો હવિર્દ્ર્વયની સામગ્રીઓ નૈયાર કરીએ છીએ, અમે યજ્ઞ માટેની સ્તુતિ પ્રાર્થનાઓની સામગ્રી રચીએ છીએ, તેમજ જે દેવો યજ્ઞ અને સેવાનાં કાર્ય કરવાની ભાવના રાખે છે, તે બધા દેવો અમારા આ યજ્ઞોનાં કાર્યોનાં સેવન સારી રીતે કરો. અમારાં આ યજ્ઞનાં કાર્યોમાં વેદોની સ્તુતિ-પ્રાર્થનાઓ, હુંધન કાપનાર કુહડાએ, કુહડાએ, યજ્ઞની વેદી તથા ફરસી અમારાં સ્વસ્તિ-કલ્યાણ કરો.'

યજ્ઞના ઉપયોગમાં આવતાં બધા પ્રકારનાં ધન સાધન અને સામગ્રીઓ પણ યજ્ઞ રૂપ છે. મંત્રના નિનિયોગથી તે જરૂરપદાર્થેમાં પણ ચેતનનો સંચાર થાય છે. દેવો માટે જેમ સ્તુતિ-પ્રાર્થનાઓ યોજાય છે એમજ યજ્ઞનાં આ સાધનોમાં વસતા દેવોની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવાનો આ પ્રકાર છે, એ સ્તુતિ પ્રાર્થનાઓ દ્વારા દેવોના ગુણો અને વીર્ય-સામર્થ્યનો મહિમા ગાવામાં આવે છે, એ ભાવે જ્ઞાપિ મેધાતિથિ વિષણુ ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે:

૪.'હું તે સર્વ સમર્થ અને સર્વવ્યાપક વિષણુ ભગવાનનાં સુખકર વીર્ય-સામર્થ્યના મહિમાની વાણી કહું છું, જેણે પૃથ્વીભરનાં રજકણોનાં માણ લઈ લીધાં છે, જેનો મહિમા વિશેષ રીતે ગવાય છે, જેણે ત્રણ ત્રણ રીતનાં પરાકર્મો કરી લીધાં છે અને જેણે ઉપર ઉપરના આકાશના લોકને સ્થિર રીતે થંભાવી રાખ્યા છે.

‘જેમ કોક ગિરિની ગુફામાં વાસ કરતો અને આખીય પૃથ્વી પર સંચાર કરતો ભયાંકર સિહ દૂર સુદૂરના પ્રદેશ પરથી ડગલાં ભરતો પાસે ને પાસે ચાલ્યો આવે છે, એવીજ રીતે અત્યાંત સમર્થ અને પરાક્રમી આ ભગવાન વિષણુ છે, જેની સ્તુતિઓ ગવાય છે, જેનાં અત્યાંત વિશાળ અને ઉદાર વિક્રમ-પગલાંઓમાં બધા પ્રકારના લોકો વાસ કરીને રહ્યા છે.

‘એ વિષણુ, ઉદાર વિક્રમ માટેનાં ડગલાં ભરતા રહેલા; અમારા નિવાસો માટે સ્થાનોને વિસ્તૃત કરો. યજ્ઞની મુખ્ય આહુતિઓમાં ધૂતને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે અને આજ્ય-ધૂતને વિષણુને કહેલ છે, કારણ કે ધૂતની પેટાશ દૂધ જેવા તેજસ્વી પદાર્થીથી થાય છે, જેનો ઉપયોગ યજ્ઞ માટે થાય છે, જે યજ્ઞને વિષણુરૂપ કહેલ છે, તેવા હે ધૂતયોનિ વિષણુ, તમે અમારા યજ્ઞમાં આવીને ધૂતનાં પાન કરો અને યજ્ઞનાં કાર્ય કરનાર યજ્ઞપતિને યજ્ઞની પારે પહોંચાડી દો.

‘આ તે સર્વબ્યાપક પરમેશ્વર વિષણુ છે, તેમણે જે જે વિક્રમ-પગલાં ભર્યાં છે, તેના પ્રકાર આ રીતે છે: તેમણે પોતાનાં ત્રણ પગલાંથી આ ત્રણ લોક પર વિક્રમ કર્યાં છે અને તેમનું ચોથું પગલું તો કો'ક ચોથા લોકમાં ગુપ્ત રીતે માંદેલું છે. આ વિષણુ સૌ લોકોના રક્ષક છે અને તેમનાં પરાક્રમ એટલાં પ્રતાપી છે કે તેને કોઈ દાબી શકે એમ નથી. તેમણે જે ત્રણ વિક્રમ-પગલાંથી વિશેષ પરાક્રમ કર્યાં છે, તેથી વિશ્બ-ભરનાં ધારક પોપક કર્મોનિ ધારણ કરવામાં આવ્યાં છે.

‘ઓ સાધકજનો, જેથી વિશેષ પ્રકારનાં દૃત-વર્તનનાં દર્શયો જોવાને મળે છે, તે સર્વ સમર્થ વિષણુનાં અનેક કર્મો જોતા રહેલા. આ તે વિષણુ છે, જે દેવરાજ ઈન્દ્રના જેડીદાર સખા છે. જેમ આકાશના વિસ્તારમાં પ્રકાશ પાથરી રહેલ સૂર્યનાં દર્શન નજરોનજર થાય છે; એમ જ આ સર્વ સમર્થ વિષણુનાં પરમ પદનાં દર્શન તો સૂર્ય-કવિજનો સદા કરતા રહે છે, એ તેનાં દિવ્ય સ્વરૂપ છે.

‘ઓ સર્વ સમર્થ વિષણુ, જે ઊંચે ધૂલોક અને નીચેનો પૃથ્વીલોક છે, તેમજ જે ઉદાર અને વિશાળ અંતરિક્ષ લોક છે; તે બધા લોકો પર રહેલાં વસુ-વસાવવા લાયક ધન સાધનથી અમારા બંને હાથ ભરી દો. તમે તમારા આ જમણા અને ડાબા બંને હાથથી અમને ધન સાધન આપતા રહે.’

ઉપાસના કરનાર ભક્તજનની આ એક વિશેષ પ્રકારનો સ્તુતિ પ્રાર્થના છે. એમાં વિષણુનાં ઉદાર સામર્થ્ય અને પરાક્રમોનો મહિમા ગાયો છે અને તેની સાથે તેમની પાસેથી ધન સાધન મેળવવાની વિનતિ પણ કરવામાં આવી છે; જે પ્રાર્થનાનું એક અંગ છે. પ્રાર્થનાની શરૂઆત તો સવારે ઉઠાની સાથે જ કરવાની છે. જેણે આપણને

નિદ્રામાંથી જગાડ્યા. નિદ્રામાં તો તનનાં ભાન ન રહે, એમ સંસારમાં મનનાં ભાન પણ રહેતાં નથી. આમાંથી જે જગાડે, તેને તો સવારે ઉઠતાં જ યાદ કરવા જોઈએ. જ્યાથી અથવા સવારે ઉઠીને હોમ હવનની તૈયારી કરે છે અને તેમાં દેવોને આવાહન માટે સ્તુતિ કરે છે :

‘અમે સાધકજનો સવારે સવારે અધિન અને ઈન્દ્ર, મિત્ર અને વરુણ, જે અશ્વિનીકુમાર, દેવ પૂપા, બ્રહ્મણસ્પતિ, ભગદેવ, સોમ અને લક્ષ્મી વગેરે દેવોના આવાહન અને સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરીએ છીએ. અમે આજ સવારે ભગ નામના ઉગ્ર-દેવનાં આવાહન કરીએ છીએ, જે દેવમાતા અદિતિના પુત્ર છે, જે વિશેષ પ્રકારે વિશ્વના ધર્મેનિ ધારણ કરે છે. અત્યાંત રંકથી લઈ છેક ધન સાધનોથી સમૃદ્ધ રાજ સુધીના સર્વ જનો જે ભગ દેવને સંમાન આપે છે અને ‘અમારાં ભાગ્ય વધારનાર એ દેવનાં ભજન કરીએ’ એમ એકે એક જણ જણાવી રહ્યો છે.

‘હે દેવ ભગ, તમે પ્રકૃષ્ટ નેતા છો. ઓ ગગ દેવ, તમે સત્યની સાધના કરવામાં અમને સહાયક જનો. ઓ દેવ ભગ, તમે અમને ધારણા બુદ્ધિનાં દાન કરો, તેનાં સારી રીતે રક્ષણ કરો. હે દેવ ભગ અમને ગાયો અને અશ્વનાં સાધનો દ્વારા પ્રજા-જનોની વૃદ્ધિ આપો તેમજ અમે માનવ પ્રજાજનોની વૃદ્ધિ દ્વારા પ્રજાજનોની સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીએ. અમે આજે-આકાલે, સાંજના સમયે, દિવરાના મધ્યભાગે અને સવારે સૂર્યના ઉંદય કાવે એવાં ભાગ્ય મેળવીએ, જેથી બધા દેવોની સુમતિમાં અમે વસી જઈએ.

‘જે દેવ ભગ છે, તે અમારા ભગવાન છે, તે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવાથી અમે સાધકજનો ભગવાન બનીએ. હે ભગવાન, તમે આ રીતે સર્વ જનોના ભાગ્ય વધારનાર છો. એ ભાવે અમે તમારાં આવાહન અને પ્રાર્થના કરીએ છીએ. એ પ્રકારે સર્વ જનોને પ્રિય દેવ ભગ અમારી આગળ આવે અને અમારાં ભાગ્ય વધારે.

‘જેમ સમુદ્ર પાર કરતો અને તળવળાટથી ભરેલો વેગીલો ઘોડો શુદ્ધ પગલાં ભરતો-આગળ વધે છે, એમ જ સંવારની ઉપાઓ યજના માર્ગો આગળ વધતી રહે. જેમ વેગવંતા ઘોડાઓ તીવ્ર ગતિથી રથને હાંકી જય છે, એમ જ આ ઉપાઓ અમને ભગ દેવની પાસે પહોંચાડે, જે ભગ અમારે માટે સારો ભાવ ધરાવે છે અને જે અમારે માટે વસુ-ધન સાધન લેગાં કરી લાવે છે. અમારા જીવનને પ્રેરણા આપતી આ ઉપાઓ છે, જેની પાસે ઘણા અશ્વો, ગાયો અને વીર પ્રજાજનો છે. તે કલ્યાણકારી ઉપાઓ અમારા ધરને ઉજ્જવળ બનાવે. એ ઉપાઓ ચારે તરફથી ધી-રસના પ્રવાહો વહાવે છે તેમજ ધનધાન્યનાં પોષણ આપે છે. આ વિવિધ પ્રેરણાઓ લેતી ઉપાઓ કલ્યાણનાં અનેક સાધનોથી તમે અમારાં નિત્ય નિરંતર પાલન કરો.’

ચારેય વેદોની સંહિતાઓમાં રજૂ થયેલું આ એક પ્રસિદ્ધ પ્રાતઃસૂક્ત છે, સવારે પ્રભાત મંગલ ગવાય, એ રીતે સ્વસ્તિ-કલ્યાણ અને સુખશાંતિ આપનાર આ પ્રાર્થના સ્તુતિ છે, જે શાંત ચિત્તથી અને શુદ્ધ હૃદયથી કરવામાં આવે, તો હૃદયને એક ઉત્તમ બળ મળે. અહીં અહિન, ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, પૂર્ણા, બ્રહ્મણસ્પતિ, સોમ અને રૂદ્ર દેવોની પ્રાર્થના સ્તુતિ છે, તે સાથે દેવમાતા અદિતિના પુત્ર ભગની પ્રાર્થના વિશેષરૂપે કરવામાં આવી છે. જે ભગ પોતે સૌના હૃદયમાં વસેલ દેવ છે અને જેના ભાગ્યથી સૌ કોઈ ભગવાન-ભાગ્યવાન બને, એ ભાવનાથી કરેલી પ્રાર્થના વિશેષ બળ આપે છે.

દરેક ભાગ્યશાળી જન ગાયો, અશ્વો અને વીર પ્રજાનો માંગે છે અને વેદોની પ્રાર્થના-સ્તુતિઓમાં તે ત્રણનો નિર્દેશ વારંવાર આવે છે, તેનું તાત્પર્ય આ છે :

અહીં ગોથી જ્ઞાન, અશ્વથી પ્રાણ-બળ અને વીરજનથી-વિવેક વિચારના ગુણોની ત્રિવોણીનાં દર્શન છે. દરેક મનુષ્યે પ્રાણબળ, જ્ઞાનધન અને વિવેક વિચારની સમૃદ્ધિ મેળવવા માટે દેવી સહાયતા કેળવવી જોઈએ અને એ ભાવે સવારની પ્રાર્થનામાં એ દેવી બળ નગાડવાની ભાવના મુખ્ય છે.

માનવી જે ધન સાધન વસાવવા માંગે છે, તેમાં સુમર્તિ એક ઉત્તમ સાધન છે. સ્વાધ્યાય, સિક્ષણ અને અભ્યાસથી મર્તિ કેળવાય છે, એ મર્તિને કેળવતાર શાસ્ત્રનાં શ્રવણ અને મનન નિત્ય નિરંતર વધતાં રહે અને ભણેલી વિદ્યા વીસરાય નહિ.; એ ભાવની સ્તુતિ-પ્રાર્થના અથવા ઝલ્પિ પહેલા સૂક્તમાં કરી રહ્યા છે :

^૧ ‘વિદ્યા અને વાણીના અધિપતિ એ દેવગુરુ વાચસ્પતિ છે; તે અમારાં શરીરોના અંગે અંગમાં બલની પ્રેરણા ભરી ધો. આ વિશ્વમાં જે વિવિધ રૂપોને ધારણ કરે છે, તે તો એકવીસ પ્રકારનાં તત્વો છે, જેમાં પાંચ પાંચ જ્ઞાન અને કુમની ઈંદ્રિયો અગ્નિયારમું મન, પાંચ મહાભૂતો અને તેના વિષયોની પાંચ તન્માત્રાઓ છે, જે તત્વો માનવના શરીરમાં રહેલાં છે અને તેમને વાચસ્પતિ તરફથી સંસ્કાર મળે છે.’

‘હે વાચસ્પતિ અને વસોષ્પતિ, દિવ્ય મનની સાથે તમે અહીં ફરીથી આવો અને મારા શરીરમાં આનંદ કરો. જે શ્રુત-અભ્યાસ મને મળેલો છે, તેમાં અમે રમતા રહીએ. જેમ ધનુષ્યની દોરી ધનુષ્યના બંને છેડાઓને બાંધી રાખે છે, એમજ અમારી વિદ્યા અને મર્તિ સાથે ગુંથાઈને રહે, એ રીતના નિર્મણ મનમાં વાચસ્પતિ મને રાખે અને મો જે વિદ્યા મેળવી છે, તે મારામાંજ વસો. વિદ્યા અને વાણીના દેવ વાચસ્પતિને અમે બધા બોલાવીએ છીએ અને અમે તેમની સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરીએ છીએ. એ રીતે એ ગુરુદેવ વાચસ્પતિ અમને સ્નેહભાવે બોલાવે; જેથી અમે જ્ઞાનનો સુયોગ સાધીએ. અમારાં સાંભળેલા એ જ્ઞાનથી અમને વિરોધ જગો નહિ.’

સ્તુતિ-પ્રાર્થનાનું બળ

ગુરુ-શિષ્યના પરસ્પર સદ્ગુણાવ જગાડવા માટેની આ સ્તુતિ પ્રાર્થના છે.

સવારનો સમય સ્તુતિ-પ્રાર્થના, યોગ-સાધના કે ભક્તિ-ઉપાસના માટે ચારો ગણાય છે, કારણ કે તે સમયે ચિત્ત શાંત હોય, કુદરતનું વાતાવરણ રમણીય હોય અને જન સંચાર ઓછા હોય. આ વાતાવરણ એકાન્ત સાધના માટે અનુકૂળ છે. દરેક મનુષ્ય સાધના, ભક્તિ કે ઉપાસના કરો, આત્મબળ મેળવી લે છે. આ સ્તુતિ-પ્રાર્થનાઓ જેમ પોતાનાં ભલા માટે કરવામાં આવે છે, એ રીતે સમાજ, દેશ અને વિશ્વનાં કલ્યાણ માટે પણ સ્તુતિ-પ્રાર્થનાઓ હિતકારી છે. કોઈ સમાજ, દેશ કે રાષ્ટ્ર પર આપત્તિઓ આવી પડી હોય, તો તેને દૂર કરવાના ઉપાયોમાં પ્રાર્થના પણ એક દેવી ઉપાય છે. ભાવુકનો શાખા અને વિશ્વાસ રાખી, સ્તુતિ પ્રાર્થના કરે, તો સમાજ કે રાષ્ટ્ર પર આવેલી આપત્તિઓ દૂર કરી શકે છે; એ રીતે સમાજમાં કે રાષ્ટ્રમાં તેજની વૃદ્ધિ થાય તેમજ ધન સાધનની પ્રાપ્તિ થાય, તે માટે પણ દેવી બળ માંગવામાં આવે છે. અર્થવાર્તા ઝાપિ ઈન્દ્ર વગેરે પ્રધાન દેવો તેમજ વસુ વગેરે ગણદેવોની સ્તુતિ કરી, પોતાના સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં તેજ વધે, તે માટે પ્રાર્થના કરે છે :

‘અમારા સમાજ અને રાષ્ટ્રનો પ્રતિનિધિ આ પુરુષ છે, તેને વિપે આઠ વસુઓ, અગિયાર રૂદ્રો, બાર આદિત્યો અને અસંઘ્ય વિશ્વેદેવો ઉત્તમ તેજના મંડલમાં ધારણ કરે તેમજ ઈન્દ્ર, પૂપા, વરુણ, મિત્ર, અહિન વગેરે મુખ્ય દેવો તેને વસુ-ધન સાધનમાં વસાવી દે. હે દેવો, આ સમાજ કે રાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં જ્યોતિ-પ્રકાશનો વાસ થાઓ. સૂર્ય અને અહિન તે પ્રદેશમાં હિરાય-સોનું વસાવો. તે પ્રદેશના વિરોધી શત્રુઓ નીચેની પડતી દશા ભોગવો અને અમે એક એક પ્રજાજન તે રાષ્ટ્રમાં વસીને ઉત્તમ સ્વર્ગનાં સુખ મેળવીએ.

‘હે જાતવેદસ અહિન, જે ઉત્તમ પ્રકારનાં બ્રહ્મ-મંત્રની સાધનાથી દેવરાજ ઈન્દ્ર માટે દૂધ, દહો, ધી વગેરે રહ્સો ભરી દીધા હતા, તે જ દિવ્ય સાધનથી આ રાષ્ટ્ર પુરુષને આ પ્રદેશમાં સમૃદ્ધ બનાવો. આ સમાજ અને રાષ્ટ્રમાં સાથ સહકાર સાધી જે પ્રજાજનો વસેલા છે; તેમાંનો આ પ્રતિનિધિ રાષ્ટ્રપુરુષ છે, તેને સૌથી શ્રોષ સ્થાનમાં રાખી દો.’

‘હે શ્રોષ અહિન, હું આજ સમાજ અને રાષ્ટ્રનો પ્રતિનિધિ છું, તેને કારણે આ પ્રજાજનોમાં યજન-સેવાનાં કાર્ય કરતો રહું છું, જેથી સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં તે જ ધન સાધન અને પોપળનાં તત્વો વધતાં રહે. મારા પ્રયત્નથી આ સમાજનાં પ્રજાજનોનાં ચિત્ત એકરૂપ થાઓ, એવી મારી પ્રાર્થના છે. અમારા શત્રુઓ અધમ દશા મેળવે અને અમે ઉત્તમ સ્થાનને મેળવીએ.’

અહીં ગરસ્પરના સાથ સહકારથી વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના કલ્યાણની ભાવના સાધવા માટે સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. વ્યક્તિ સ્વાર્થ છોડી, યજનાં કાર્ય કરે, તો જ સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં હિત થાય, તેમજ રાષ્ટ્ર અને સમાજને ઊંચો લેવામાં આવે, તો તેના એકે એક પ્રજાજનની ઉંનતિ સધાય; એ માટેની સ્તુતિ-પ્રાર્થના અહીં કરવામાં આવી છે. જેમ સ્તુતિઓ દ્વારા દેવોની સહાયતા માંગામાં આવે છે, એવી જ રીતે યજનાં કાર્ય કરવામાં મનુષ્યોના સાથ સહકાર માંગવા માટે જીવિ અથર્વા સ્તુતિ પ્રાર્થના કરે છે :

‘આ પ્રકૃતિમાં સિંધુ—નદીઓ પરસ્પર સહકારથી વહેતી રહો, એ જ રીતે પવનો અને પક્ષીઓ ગતિ કરો. પરસ્પર સાથ સહકારની ભાવના સેવતા દિવ્ય જનો મારા યજન કાર્યનાં સેવન કરો; હું તેમને માટે સાથ સહકારથી તૈયાર કરેલ હવિઓની આંહુતિ આપું છું. સહકારી જનો મારા આ યજન કાર્યમાં સાથ આપવા આવી પહેંચો. પરસ્પર ઉદાર ગુણો ગાતી આ વક્તાઓની વાણી અમારાં કાર્યોનિ વધારતી રહો. જે કોઈ ઉદાર ગુણનાં દર્શન કરનાર સુજન છે અને ધન સાધનનો સાથ આપનાર ધનિકજન છે, તે અમારાં યજનાં કાર્યોમાં આવીને ઉંભા રહો. નદીઓના જે નિત્ય નિરંતર વહેતા પ્રવાહો છે, તે અમારાં યજન સ્થાનોની પાસે વહેતા રહો. અમારી આ ગોશાળાઓમાં દૂધ-દહોની નદીઓ વહે છે, તે પણ અમારા યજનમાં વહેતી રહો.’

આયુષ્યની કામતાવાળા જીવિ અથર્વા સહુ દેવોની પ્રાર્થના કરે છે :

‘એ વિશ્વેદેવો અને વસુઓ, અમારા યજનાં રક્ષણ કરો. હે આદિત્ય દેવો, આ યજના કાર્યમાં જાગતા રહો. આ યજનાં કાર્ય શરૂ થાય છે, તે પછી પોતાના સાંભંધી-જન કે ગારકા શત્રુજન તરફથી કોઈ વિધન ન આવે, જેથી યજનાં ભંગાણ પડે. અમારા યજનમાં સાથ સહકાર આપનાર દેવો, પિતુઓ અને તેમના પુત્રો ચેતનાયુક્ત બની અમારાં આ વચ્ચન સાંભળો કે, આ યજન દ્વારા અમે બધાનાં સ્વસ્તિ-કલ્યાણની ભાવના સેવીઓ છીએ. તેમ જ અમારાં પ્રજાજનોને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

‘આકાશ, પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, ઓષધિ સ્થાન, પશુ સ્થાન અને જલ સ્થાન વગેરેમાં નિવાસ કરતા અમારા પ્રજાજનોને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીનાં દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત થાએ. તેમજ જીવનમાં વિધાત, કરતાં સો સો મૃત્યુઓને તરી જાએ. અમારા યજનની શરૂઆતમાં થતા પ્રયાજ અને અંતમાં થતા અનુયાજ યાગોમાં આવતા દેવો; તેમ જ જે દેવો યજનની આંહુતિઓના ભાગીદાર છે તેમ જ યજનાં અન્ય કાર્યોમાં સાથ આપનાર છે, તે ઉપરાંત જે દેવો યજોનાં મોટાં સત્રોમાં આવીને બેસે છે, તે બધા દેવો અમોને સાથ સહકાર આપો.’

દિવ્ય સંપત્તિની પ્રાર્મિ માટે શૌનક ઝષિ અર્જિનની પ્રાર્થના કરે છે :

૧ ‘હે અર્જિન દેવ, માસ, ઋતુઓ અને વર્ષો અમારા યજનમાં તમારી વૃદ્ધિ કરતાં રહે; જે ઝષિઓ છે અને જે સત્યનાં પાલન કરનાર પ્રજાજનો છે; તે તમને વધારતા રહો. તમે દિવ્ય તેજથી પ્રકાશિત થાઓ અને બધી દિશાઓમાં તમે પ્રકાશના રહો. હે દેવ અર્જિન, તમે ઉત્તમ રીતે વધતા રહો અને અમારા યજને વધારતા રહો. તમે અમારાં વિશાળ સૌભાગ્ય વધારવાને માટે અમને તૈયાર કરો. હે અર્જિન, અમે તમારાં અનુષ્ઠાન કરનારા સાધકજનો છીએ, માટે આપ અમારી પર રીસ રાખતા નહિ. અમે તમારી પાસે રહીને બ્રહ્મ-મંત્રની ઉપાસના કરનાર સાધકજનો છીએ, આટે અમારાં યથ પ્રતિષ્ઠા વધતાં રહે અને અમારાં વિધન દૂર થાઓ.

‘હે દેવ અર્જિન, બ્રહ્મ-મંત્રની સાધના કરનાર અમે ઉપાસકો તમને પસંદ છીએ. અમારાં પસંદગીનાં સ્થાનોમાં તમે અમારાં કલ્યાણ સાધો. હે દેવ અર્જિન, અમારાં યજ્ઞકાર્યમાં આડે આવતા વિરોધીઓ તેમજ જોટાં અભિમાન રાખતા શગુઓ પર વિજય મેળવો. કોઈપણ જાતની ભૂલો ન થાય, એ રીતે તમે અમારા યજોનાં સ્થાનોમાં નિવાસ કરો. હે અર્જિન, તમારા ક્ષાત્રતેજના સહકારથી અમને સેવાનાં કાર્યોમાં પ્રેરણા આપો. તમારી મિત્રતાનાં સહકારથી અમારી મૈત્રીમાં વધારો કરો. એમારા સમાન ધર્મો રહેલા જ્ઞાતિજનોની વચ્ચમાં અમને ઉત્તમ સેવાનાં કાર્ય મળતાં રહે. સમાજમાં જે ઊર્ચા રાજ્યના આસન પર બેઠેલા સંમાન્ય ગૃહસ્થો છે, તેમાં બેસવા માટેનાં આદરણીય સ્થાનો માટે અમને નિમંત્રણ મળતાં રહે. આ યજ કાર્યમાં તમે પ્રકાશિત થાઓ.

૨ ‘હે દેવ અર્જિન, આ સમાજમાં જે મારપીટના બનાવો બને છે; તેમાંથી અમને બચાવી લો. જે રોજેરોજના કલહ કંકાસ અને લડાઈઓ થાય છે તેમજ જે લોકો અવિચારી કાર્યો કરતા રહે છે, તે બધા પ્રસંગોમાંથી અમારાં રક્ષણ કરો. પરસ્પરની ઈષ્યા અને અદેખાઈની વૃત્તિઓથી તેમજ હવકી પાપની વૃત્તિઓથી અમને બચાવી લો. તેમજ અમને ઉત્તમ પ્રકારનાં ધન સાધન આપતાં રહો.’

સમાજમાં માન અને પ્રતિષ્ઠા વધે તેમજ યજનાં શુભ કાર્ય થતાં રહે, તે માટે અર્જિનની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. માનવ જીવનમાં કોઈ જાતના ભય ન જાગો અને પ્રાણ નિર્ભય બનીને રહે, એ માટે ઝષિ બ્રહ્મા પ્રાર્થના કરે છે :

૩ ‘જેવી રીતે આકાશ અને પૃથ્વી, દિવસ અને રાત, સૂર્ય અને ચંદ્ર, બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર, સત્ય અને અનૃત તેમજ ભૂત અને ભૂત્ય કાલ એ બધા પદાર્થો પરસ્પરના

સાથ—સહકારથી રહે છે અને પરસપર સંઘર્ષમાં ઉત્તોને ભયભીત થતા નથી; એ જ રીતે અમારા પ્રાણ ભયભીત ન બને.

વિશ્વ—વિરાટમાં જે દેવો વસેલા છે, તેમનાજ અંશ માનવનાં શરીરમાં વસેલા છે. તે દેવોને માટે યજા—સેવાનાં કાર્ય કરી, તેમને રાજુ રાખવા અને તેમનાં રક્ષણ ગામવા માટે જીવિ બ્રહ્મા સ્તુતિ—પ્રાર્થના કરી રહ્યા છે :

૧ ‘આ શરીરમાં વાસ કરતા પ્રાણ અને અપાનને માટે અમે સ્વાહા—યજની આહુતિઓ આપીએ છીએ, તેથી પ્રસન્ન થએલ પ્રાણ અને અપાન મૃત્યુથી અમારાં રક્ષણ કરે. ધાવા અને પૃથ્વી શ્રવણશક્તિથી અમારાં રક્ષણ કરે, તેમને સ્વાહા—આત્મ સમર્પણ કરીએ છીએ. દેવ સૂર્ય આંખ દ્વારા અમારાં રક્ષણ કરે, સ્વાહા. હે વૈશ્વાનર અદ્દિન, વિશ્વના સકલ દેવો-દ્વારા તમે અમારાં રક્ષણ કરો, સ્વાહા. હે વિશ્વંભર—જગ-પાલક પરમેશ્વર તમારી વિશ્વને ભરનારી પાલકશક્તિથી અમારાં રક્ષણ કરો, સ્વાહા.’

શરીરમાં આત્મબળ જાગો, એ માટે જીવિ બ્રહ્મા સ્તુતિ પ્રાર્થના કરે છે:

૨ ‘હે સમર્થ દેવ, . તમે ઓજસુ—શરીરનાં સામર્થ્ય છો, તે ઓજ અમને આપો, સ્વાહા. તમે સહસ્ર—બલ છો, તે સહનશક્તિ અમને આપો. તમે આયુ જીવન શક્તિ છો, તે આયુ અમને આપો; સ્વાહા. તમે શ્રવણ અને દર્શનની શક્તિઓ અમને આપો. તમે સધળા પ્રકારનાં આત્મરક્ષણ કરનાર છો, તે આત્મ રક્ષણની શક્તિ અમને પ્રાપ્ત થાએ.’

હૃદયની ભક્તિ જગાડવા માટે સ્તુતિ પ્રાર્થના સહાયક છે, તે સાથે દેહની શુદ્ધિ કરવા માટે પણ ભક્તિની સહાયતા લેવી પડે છે. જેમ સોનાનાં આભૂધણ ઘડતા પહેલાં સોનાને ઘસવું, તપાવવું, છેદવું વગેરે સંસ્કાર જરૂરી છે, એ રીતે માનવે પણ યજ જેવાં દિવ્ય પરોપકારો કર્મ કરવા અધિકાર મેળવી લેવો જોઈએ; એ માટે જીવિ અથર્વા શરીરમાં વસતા પાંચ દેવોની સ્તુતિ કરો; તેમની પાસેથી તપ, દોષશુદ્ધિ, પ્રકાશ, મનની શુદ્ધિ અને તેજ એ પાંચ ગુણોની માંગણી કરે છે :

૩ હે દેવો, અદ્દિન, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને આપોદેવી—જલ, તમો પાંચ દેવો રૂપ શરીરમાં વાસ કરો છો, માટે આ શરીરની શુદ્ધિ કરી, તેને યજકાર્યમાં અધિકારી બનાવો. તમારી પાસે જે પાંચ ગુણો છે : તપ, હર—દોષશુદ્ધિ, અર્ચિ—પ્રકાશ શોચિ—શુદ્ધિ અને તેજ છે, તે આ શરીરમાં વસાવો અને જે લોકો સેવા કાર્ય માટે દ્વેપ કરે છે, તેમને તમારા તે ગુણોથી દૂર કરો.’

અહીં પાંચ સૂક્તો છે, તેમાં ક્રમશः પાંચ દેવોની સ્તુતિ છે. દરેક સૂક્તમાં

સ્તુતિ-પ્રાર્થનાનું ખળ

તપ વગેરે પાંચ ગુણોનો નિર્દેશ છે. સાધારણ રીતે દરેક ઘરમાં પંચાયતન દેવ: ગણપતિ, સૂર્ય, શિવ, શક્તિ અને વિષણુની મૂર્તિઓ વસાવી; તેનાં પૂજન-અર્ચન કરવાનો રિવાજ હોય છે. પરંતુ દરેક દેહમાં વસેલા આ પાંચ દેવોને જગૃત કરી, તેમની પાસેથી ગુણો કેળવવા માટે જીવિ અથર્વાની આ પ્રાર્થના કુદ્રતની ભાવનાને જગાડે છે.

જેણે યજનાં, સેવા-પરોપકારનાં કાર્ય કરવાનું વ્રત લીધું છે, તે યજમાન-યજ્ઞ-પુરુષ છે, તે દીર્ઘ જીવન મેળવી, સેવાનાં કાર્ય કરે, એ માટે અથર્વ જીવિ પ્રાર્થના કરે છે :

૧ ‘સેવા-યજનાં કાર્યોમાં પ્રેરણા આપનાર અર્દિન, સૂર્ય, બૃહસ્પતિ વગેરે દેવો આ મનુષ્યને લાંબા આયુષ્ય સાથે વર્યસ્વ-તેજ આપો, જે તેજ તેના સ્થૂલ ભાગ્ય-શાળી દેહના રસને પોષવામાં અને બળ વધારવામાં ઉપયોગી થાય.

‘હે જતવેદસુ અર્દિન, તેમાં દીર્ઘ આયુષ્ય મુકો; હે ત્વષ્ટા, તેમાં પ્રજાજનોની સમુદ્ધિ મુકો; હે દેવ સવિતા, તેમાં ધન પોષણનાં સાધનોનાં સર્જન કરો; હે દેવો, આ સેવક તમારો બનીને રહે અને સો વર્ણ સુધી જીવતો રહે.

‘હે ચેતનાવંત બે દેવ અશ્વિનીકુમારો, અમને તમારાં શુભ આશ્રિપ મળો, તેમજ ઊર્જ, ઉત્તમ પ્રજાજન, દક્ષતા અને ધન સાધન અમારે વિષે ધારણ કરો. હે દેવ ઈન્દ્ર, આ સેવક વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જ્ય આપનાર કાર્યો કરતો રહે, તેમજ બીજ શત્રુઓને કાર્યના ભારથી નીચે દંબાવતો રહે. યજ અને સેવાનાં કાર્ય કરવા માટે દેવ ઈન્દ્રો આ સેવક રાષ્ટ્રને આપ્યો છે, વરુણે તેનાં શાસન કર્યો છે, મરુતોએ તેને પ્રેરણા આપો છે તેમજ રાષ્ટ્રનાં ઉત્સાહી કાર્ય કરનાર ઉગ્ર ભાવનાથી તે અમારી પાસે આવી પહોંચ્યો છે; માટે ઓ ધાવા અને પૃથ્વી, આ સેવક ભૂખ કે તરસથી પીડાય નહિ, તે ધ્યાન રાખજો.

‘ઓ ઊર્જ-અન્નથી ભરેલી ભૂમિ, આ સેવકને ઊર્જ આપો. વિવિધ રસો ધારણ કરનાર ઓ પયસ્વતી-જલદેવી, તેને વિવિધ રસ આપો. ઓ ધાવા-પૃથ્વી તેને ઊર્જ-તેજ આપતાં રહો અને ઓ વિશ્વેદેવો, મરુતો અને આપો દેવીઓ તેને ઊર્જ આપતાં રહો.

‘યજનાં કાર્ય કરનાર ઓ સેવક, શિવ-કલ્યાણકારી શક્તિઓથી તારા હૃદયને તૃપ્ત કરું છું. તું નીરોગી અને તેજસ્વી બન. પ્રજાજનોની સાથે આનંદ કરતો રહે. પરસ્પર ભાવનાને પોષનાર અને સહકારથી કાર્ય કરનાર ઓ બંને સેવકો, તમે બંને અશ્વિનીકુમારોનાં રૂપ ધારણ કરો, આ રાષ્ટ્ર માટે ઉત્તમ કાર્ય કરો, તેમજ સાથે વાસ

કરી ધૂટેલા સોમરસનાં પાન કરો. હે સેવક, તમારી સેવા—સાધનને વશ થએલ દેવરાજ ઈન્દ્રો તમારે માટે આ સ્વધા—ઉત્તમ રસ પેદા કર્યો છે, જે તમારાં ઓજ અને આયુષ્માં વધારો કરે છે; તે સ્વધા—સુધારસનાં પાન કરો, તમે ઉત્તમ તેજ મેળવો અને સો વર્ણનાં લાંબાં આયુષ્મ મેળવો. તમારા જીવનના રસ ખૂટે નહિ અને ઔદ્ઘર્થ—સામર્થ્ય વધતાં રહે, એ માટે વૈઘો ઉત્તમ રસાયણ બનાવતા રહે.

આ સૂક્ત સમૂહ પ્રાર્થનાનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે.

સમાજ અને રાષ્ટ્રના ઉત્થાનમાં સૌના સાથ સહકાર જોઈએ; તે સાથે દેવી પ્રેરણા પણ કામ આવે છે. એ ભાવે વસિષ્ઠ ઋષિ દેવોની પ્રાર્થના કરે છે:

‘હે દેવ અર્જિન, ઋષ્ટુ ઋષ્ટુ ગ્રમાણે જે યજ્ઞો કરવામાં આવે છે, એ યજ્ઞ તારી ઉ-પત્તિનું સ્થાન છે; તે યજ્ઞમાં પેદા થએલ અર્જિન વિશેષરીતે પ્રકાશિત બને છે; એ યજ્ઞનાં સેવાકાર્ય જાગુનાર ઓ અર્જિન, તું આગળ વધતો રહે અને અમારે માટે ધન સાધન વધારતો રહે. હે અર્જિન, તું અમારે માટે સારી વાણી બોલ અને અમારી સામે આવીને સારાં મન સાથે કાર્યમાં જોડાવ. સૌ પ્રજાજનોના પાલક પતિ એવા હે દેવ અર્જિન, તું અમારો ધનદાતા છે, એ ભાવે અમને દાન આપતો રહે.

‘દેવ અર્થમા, ભગવાન, બૃહસ્પતિ અને સૂનૃતા દેવી સરસ્વતી અમને ધનસાધન આપે તેમજ અન્નનાં દાન આપે. અમે સાધકજનો અમારા રક્ષણને માટે સારા પ્રકારની સ્તુતિ—પ્રાર્થનાની વાણીઓથી રાજ સોમ, આદિત્ય, વિષણુ, સૂર્ય, બ્રહ્મા અને બૃહસ્પતિ વગેરે દેવોને બોલાવીએ છીએ.

‘હે દેવ અર્જિન, તમારી સાથે સહકારથી કાર્ય કરનાર બીજ અર્જિનાઓથી અમારાં બ્રહ્મ-જ્ઞાન અને યજ્ઞ-સેવાનાં કાર્ય વધારતા રહે. તેમજ ધનસાધનનાં દાન આપનાર દાતાને ધનસાધન આપવાની પ્રેરણા આપો. અમારા આ સેવા સહકારના યજ્ઞકાર્યમાં અમે ઈન્દ્ર અને વાયુ એ બંને દેવોને બોલાવીએ છીએ, જેથી અમારા સાથ સહકારમાં કાર્ય કરનાર સર્વ પ્રકારના પ્રજાજન આ યજ્ઞના કાર્યમાં અમારી સંગત સાથે, જેથી દાતા સારાં મન રાખે અને અમને દાન આપવાની કામના સેવે.

‘હે દેવ અર્જિન, અમને દાન આપવા માટે અર્થમા, બૃહસ્પતિ, ઈન્દ્ર, વાયુ, વિષણુ, સરસ્વતી અને વેગીલા સવિંતા વગેરે દેવોને પ્રેરણા આપો; જેથી અમે સહુ સાધકજનો બળ પેદા કરવાનાં કાર્યોમાં સંગઠિત બનીએ. હે દેવ અર્જિન, તમે તો આ સધળા લોકોની અંદર વાસ કરનાર છો; તેમજ આ લોકમાં કોણ દાન આપનાર છે અને કોણ નથી, એ બાબતને તમે સારી રીતે જણો છો. આથી અમે આપની પ્રાર્થના

સ્તુતિ-પ્રાર્થનાનું ખળ

કરીએ છીએ, સૌ જનોને દાન આપવાની પ્રેરણા કરો, તેમજ આપ સૌ વીરજનોને ધનસાધન આપો. આજુબાજુના પાંચેય પ્રદેશો અમને પૂરેપૂરી શક્તિઓ આપો. અમે સૌ સેવકજનો અમારાં મન અને રૂદ્ધયના સહકારથી બધા સંકલ્પો પૂરા કરીએ, એવી શક્તિ અમને આપો.

‘અમે સૌ સેવકજનો એવી પ્રેરક વાણી બોલીએ, જેથી અમારી ઈંદ્રિયો પ્રસન્ન થાય; તમે અમને તેજની સાથે પ્રકાશિત કરો. પ્રાણના દેવ વાયુ, અમને બધી બાજુઓથી રક્ષણ આપો તેમજ ત્વષ્ટા-વિશ્વકર્મા અમને પોપણનાં સાધન આપો.’

જેણે ઉન્નત થવું છે, તેણે નમ્ર બનવું જોઈએ. આ નમ્રતા એવો ગુણ છે કે, જે બધી મન કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. યજા-સેવાનાં કાર્ય પણ નમ્રભાવથી સફળ બને છે. યજને ઋષિ અંગિરાએ એક કામધેનુની ઉપમા આપી છે, જેની પાસેથી સાધકજન બધા પ્રકારની સમૃદ્ધિઓ મેળવી લે છે. જેમ ગાયને દોહવામાં આવે, એમજ નમ્ર સાધકજન યજારૂપી કામધેનુને દોહી લે છે:

૧. ‘અમે યજા-સેવાનાં કાર્ય કરનાર સાધકજનો પૃથ્વી પર રહેલા અર્દિનને નમન કરીએ છીએ, તેથી તે અર્દિન સમૃદ્ધ બને છે. જેમ અમે પૃથ્વી પરના અર્દિનને નમીએ છીએ, એમ અમને જે નમે છે, તેને અમે નમીએ છીએ. અહીં પૃથ્વી એ કામધેનું છે, અર્દિન તેનો વાયરો છે. અર્દિનરૂપી વાયડાના આધારે પૃથ્વી અમને કામના પ્રમાણે અન્ન અને બલ આપો. અમે આ યજમાં અર્દિન દેવને ઉત્તમ આયુ, પ્રજા, પોપણ, ધન વગેરે આપીએ છીએ, તે સ્વાહા હો.

‘અમે યજા કરનાર યજમાનો અંતરિક્ષમાં રહેલા વાયુને નમન કરીએ છીએ, તેથી તે વાયુ સમૃદ્ધ થાય છે. જેમ અમે અંતરિક્ષના વાયુને નમીએ છીએ, એમ અમને જે નમે છે, તેને અમે નમીએ છીએ. અહીં અંતરિક્ષએ કામધેનું, અને વાયુ વત્સ; વાયુરૂપી વાયડાના આધારે અંતરિક્ષ અમને કામના પ્રમાણે ઈષ્ટ અને ઊર્જ આપો. અમે એ યજમાં વાયુને ઉત્તમ આયુ, પ્રજા, પોપણ, ધન વગેરે આપીએ, સ્વાહા.

‘આકાશમાં રહેલ આદિત્યને અમે નમીએ છીએ, તેથી તે સમૃદ્ધ થાય છે. જેમ અમે આકાશમાં રહેલ આદિત્યને નમીએ છીએ, એમજ અમને જે નમે છે, તેને અમે નમીએ છીએ. અહીં દુલોક કામધેનું અને આદિત્ય વત્સ છે. આદિત્યરૂપી વત્સથી દુલોક અમને કામના પ્રમાણે ઈષ્ટ અને ઊર્જ આપે છે. તો આ યજમાં અમે આદિત્યને ઉત્તમ આયુ, પ્રજા, પોપણ ધન વગેરે આપીએ સ્વાહા.

‘દિશાએમાં રહેલ ચંદ્રને અમે નમીએ છીએ, તેથી તે સમૃદ્ધ થાય છે. જેમ

અમે દિશાઓમાં રહેલ ચંદ્રને નમીએ છીએ, એમ જ અમને જે નમે છે, તેને અમે મીએ છીએ. અહીં દિશાઓ કામધેનુઓ અને ચંદ્ર વત્સ છે. ચંદ્રરૂપી વત્સથી નદિશાઓના લોક અમને કામના પ્રમાણે ઈષ્ટ અને ઉર્જ આપે છે. યજમાં અમે ચંદ્રને ઉત્તમ આયુ વગેરે આપીએ સ્વાહા.

‘આ યજમાં જેની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, તે દેવ અહિન છે અને જે સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરે છે, તે સાધકજન પણ અહિન છે; એ રીતે યજમાં યજમાન આહૃતિઓ આપે છે અને દેવો તેને સમૃદ્ધ કરે છે, એ ભાવના પ્રમાણે એક અહિનમાં બીજા અહિનએ પ્રવેશ કર્યો છે અને તે યજમાં સંચાર કરે છે. આ અહિન ઋષિઓનો પુત્ર છે અને વિનાશમાંથી યજમાનનાં રક્ષણ કરે છે. આમ એક અહિન પોતાનાં આકૃતિ રૂપ નમનથી બીજા અહિનને નમસ્કાર કરે છે. એ પરસ્પરની ભાવના શુદ્ધ રહે, એમાં કોઈ મિથ્યાભાવ દાખલ ન થાય, જેથી દેવોની ભાવના દૂષિત-મિથ્યા બને નહિ.

‘યજ કાર્યમાં જેનાં સ્તુતિ-પ્રાર્થના થયાં છે, તે જતવેદસ અહિનને અમે હૃદયથી અને મનના ભાવથી પવિત્ર આહૃતિઓ આપીએ છીએ, તે દેવ અહિન વિશ્વનાં સધળાં કાયેનિ સારી રીતે જાણો છે. હે જતવેદસ અહિન, યજના કાર્યમાં સાથ સહકાર આપવા તમારાં સાત મુખો છે, તે બધાં મુખોને હવિર્દ્રોષ મળો, એ ભાવે અમે યજમાં આહૃતિ-ઓનાં પ્રદાન કરીએ છીએ.’

સાધારણ યજ કાર્યમાં અહિનને એક મુખ હોય છે, પરંતુ જેમાં સધળા સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં હિત સાધવાનાં હોય, તેવા વિશાળ યજમાં અહિનને સાત સાત મુખ હોય, એ રીતે સહુના સાથ સહકારની ભાવના અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. જેમ દેવયજન કરવામાં આવે છે એમ જ આત્મયજન કરવામાં આવે છે. એમાં આત્મભાવનાનું રૂપક જોડવામાં આવ્યું છે.

પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયની સાથે મન અને હૃદય એ સાત મુખ ગણાય છે. તે રીતે બુદ્ધિમાં જ્ઞાન, મનમાં વિચાર, નેત્રમાં રૂપ, કાનમાં શબ્દ, મુખમાં અન્ન અને વાણી, નાકમાં સુગંધ અને ચામડીમાં સ્પર્શનો વિષય, એ રીતનાં સાત મુખોમાં સાત વિષયોની આહૃતિઓ આપવાથી આત્મયજ સિદ્ધ થાય છે. ઋષિ અથર્વ આરાધ્ય દેવ ઈન્દ્રની સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરે છે :

‘^१ ‘ઋતુ ઋતુ પ્રમાણે યજ કરનારા એ ઋત્વિજો, દેવરાજ ઈન્દ્ર માટે સોમરસ કાઢો અને તેને ચાળાગીમાં સારી રીતે ગાળી તૈયાર કરો. હું તે દેવરાજ ઈન્દ્ર ની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરું છું, માટે તે દેવ મારી સ્તુતિ અને આવાહનની પ્રાર્થના સાંભળો. જેમ

સ્તુતિ-પ્રાર્થનાતું ખળ

આશ્રય શોધતાં પક્ષીઓ ફળકૂલથી લચી પડતા વૃક્ષ પાસે પહોંચી જય છે. એમ જે યજ્ઞ માટે તૈયાર કરેલ સોમરસનાં બિદુઓ એ દેવરાજ ઈન્દ્રની સેવામાં પહોંચી જય છે. એ સોમરસનાં પાન કરવાની ભાવના સેવતા ઓ દેવરાજ ઈન્દ્ર, યજ્ઞમાં વિરોધ કરનાર આસુરી વૃત્તિનાં મનુષ્યોનો નાશ કરો. હે સોમયાગ કરનારા ઋત્વિણે, તે વજધારી ઈન્દ્રને માટે સોમરસ તૈયાર કરો, જેની સ્તુતિ પ્રાર્થના ઉદારભાવે કરવામાં આવે છે. જે સદા વિજયી યુવાન નેતા છે અને જે સર્વ સમર્થ છે.’

ऋષિ અથવા પોતાની રક્ષા માટે દેવો પાસે પ્રાર્થના કરે છે :

૧ ‘ઈન્દ્ર અને પૂપા, અદિતિ અને દેવો મરુત, અપાંનગાત્ર-મેઘ અને સાત સિધુઓ, વિષણુ અને દુલોક, દ્યાવા અને પૃથ્વી, સોમરસના પત્થરો અને દેવ સોમ, સૌભાગ્યશાલી સરસ્વતી, અગ્નિ અને તેના રક્ષક દેવો, શુભકારી દેવો અશ્વિનીકુમારો, ઉપા અને રાત્રી, દેવત્વષ્ટા વગેરે દેવો અમારાં રક્ષણ કરે અને અમારાં ઘર સાચવે.’

૨ ‘દેવ ત્વષ્ટા, દેવ પર્વતન્ય-મેઘ, બ્રહ્મણસ્પતિ અને દેવ માતા અદિતિ પોતાના દિવ્ય બાળકો અને ભાઈઓ અમારાં સ્તુતિ-પ્રાર્થના માટેનાં દિવ્ય વચન સાંભળે અને અમારાં બલનાં રક્ષણ કરે. દેવ અંશ, ભગ, વરુણ, મિત્ર, અર્થમા, અદિતિ, દેવો મરુત, અમારી રક્ષા કરે, તેમજ જે અમારાં સેવાકાર્ય માટે દ્વેષ કરે છે, તે શત્રુઓને અમારી પાસે આવવા ન દે. હે દેવો અશ્વિનીકુમારો, તમે બંને અમારી બુદ્ધિનાં રક્ષણ કરો. હે વિશેષ ગતિવાળા દેવ સૂર્ય, તમે ભૂલચૂક થયા વિના સદા અમારી રક્ષા કરો, હે દુલોકમાં વસનાર પાલક પિતા, જેને કારણે અમારી દુર્ગંતિ થાય છે, તે કારણે દૂર કરો.’

૩ ‘હે દેવ અગ્નિ, તમને ધીની આહુતિ આપીને આ યજ્ઞમાં બોલાવ્યા છે, માટે તે યજ્માનને ઊંચા પદ પર લઈ જાઓ; તેને વર્ચસ્વથી પ્રદીપ્ત કરો તેમજ પ્રજથી સમૃદ્ધ કરો. હે દેવરાજ ઈન્દ્ર, આ સાધકજ્ઞનને દુઃખથી પાર લઈ જાઓ. જે યજ્ઞ કરનાર આ વીર પુરુષ છે, તે પોતાના સ્નેહીજ્ઞનોને વશ રાખી, સૌને સારાં કાર્યોમાં જોડે; માટે તેને પાલનપોષણ માટેનાં ધનસાધન આપો તેમજ દીર્ઘ જીવન આપો. જે યજ્માનના ઘરમાં અમે યજ્ઞ માટે હવિર્દ્ર્વયની સામગ્રીઓ તૈયાર કરીએ છીએ. તે યજ્માનની વૃદ્ધિ થાય એવાં કાર્ય તમે કરો. રાજ સોમ અને દેવગુરુ બૃહસ્પતિ તે યજ્માનને શુભ આશિષ આપો.’

આ શાંતાતિ ઋષિ આત્મશુદ્ધ માટે દેવોની પ્રાર્થના કરે છે :

૪ ‘આ યજ્ઞમાં આવેલા દેવજ્ઞનો અમને પવિત્ર કરો, માનવો અમને બુદ્ધિથી પવિત્ર કરો, વિશ્વનાં સર્વભૂત-પ્રાણીઓ અમને પવિત્ર કરો અને જે સર્વ પદાથેનિ

૧. અથવા વેદ ૬, ૩ રું ૨. અથવા વેદ ૬, ૪ ૩. અથવા વેદ ૬, ૫ ૪. અથવા વેદ ૬, ૧૬

પવિત્ર કરે છે, તે પવમાન સોમ અમને પવિત્ર કરો; કે જેથી અમે કર્મ, બલ, દીધું-જીવન અને કલ્યાણનાં કામકાજ કરી શકીએ.

અભય મેળવવા માટે અથર્વા ઋષિ દેવોની પ્રાર્થના કરે છે :

૧ ‘હે ધાવા અને પૃથ્વી, આ યજ્ઞમાં અમને અભય બનાવો. દેવ સોમ અને સવિતા અમને અભય કરો. અમારે માટે વિશાળ અંતરિક્ષ અભય હો, અપારાં રક્ષણ કરનારા જે સાત ઋષિઓ છે, તેમના આપેલાં હવિર્દ્રોહની આહૃતિઓથી અમે અભય બનીએ. એ દેવ સવિતા, અમારા ગામને અને ચાર દિશાઓના પ્રદેશોને અભય બનાવે; તે દેવ સવિતા અમારાં બલ, ઔદ્યોગ અને તેજને વધારે. જે અમારા શત્રુઓ પર શાસન કરે છે, તે દેવ ઈન્દ્ર અમને અભય બનાવો. તેમજ સર્વ પર શાસન કરનાર દેવો અમારા ઉત્સાહમાં વધારો કરો.

યજ્ઞ દ્વારા શક્તિઓ મેળવવા ઋષિ બ્રહ્મા પ્રાર્થના કરે છે :

૨ ‘અમે આહૃતિઓ દ્વારા યજ્ઞ-હવન કરીએ, જેથી અમારાં મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, સમૃતિ, મતિ, શ્રવણ અને દર્શનની શક્તિઓ વધતી રહે; તેમજ અમારા પ્રાગુ, અપાન અને વ્યાનની શક્તિઓ અને વિસ્તૃત પ્રભાવવાળી વાણીની શક્તિઓ વધતી રહે. અમારા શરીરમાં વસતા આ દિવ્ય ઋષિઓ છે, જે શરીરનાં અંગો અંગનાં રક્ષણ કરે છે તેમજ મર્યાદ માનવોને અજર અમર બનાવે છે.’

યજ્ઞ દ્વારા દોષ દૂર થાય અને સત્યનાં દર્શન થાય, તે માટે બ્રહ્મા પ્રાર્થના કરે છે :

૩ ‘હે દેવો, અમે જો કે યજ્ઞનાં અનુષ્ઠાનથી દેવ બનીએ છીએ, તો પણ અમારાથી દેવોના અનાદર-તિરસ્કાર થઈ જય છે; એ દોષ દૂર કરવા અમે સ્તુતિ પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, તમે આદિત્ય-ઉદારશીલ છો, માટે અમોને ઋક્ત-યજ્ઞના ધર્મ વડે દોપથી છોડાએ. હે દેવ આદિત્યો અને વિશ્વદેવો, અમે યજ્ઞની ઉપાસના કરનાર અને યજ્ઞના માર્ગ ગતિ કરનાર યજમાનો છીએ; તમારાથી અમને યજ્ઞના માર્ગનો ઉપદેશ મળે અને અમે ધીથી ભરેલા યમસોની આહૃતિઓ આપી, યજ્ઞના ધર્મ વડે દોપથી મુક્ત થઈએ.’

ઋષિ બ્રહ્મા યજ્ઞમાં સહાય કરતા ઋત્વિજોની સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરે છે :

૪ ‘યજ્ઞનાં કાયેની ચિકિત્સા કરી, યજ્ઞને સહૃદ બનાવનાર ઓ હોતા ઋત્વિજો, અમે યજમાનો આજે શરૂ થતા આ વિશાળ યજ્ઞમાં સહાય કરવા માટે તમારી વરણિ-પ્રસંદગી કરીએ છીએ. હે દેવ અર્જિન, તમે યજ્ઞનાં કાર્ય કરવામાં અતિશય બળવાન

છો. આ યજ્ઞ અત્યાંત ધૂવ-સ્થિર છે અને તમે પણ સ્થિર છો, માટે તમે અહીં આવો. તમારી સાથે રહેલ દેવરાજ ઈન્દ્ર યજ્ઞમાં તૈયાર થએલ સોમરસનાં પાન કરવા માટે આવે.

‘અમારા દોષોને દૂર કરવા માટે તેજ્જલા ઘોડાઓ પર બેસીને યજ્ઞમાં આવેલ ઓ દેવરાજ ઈન્દ્ર, આ યજ્ઞનાં કાર્ય સફળ કરો, જેથી અમો સારાં મન, ગાયો, સમજુ વિદ્વાનો અને કલ્યાણનાં સાધન મેળવીએ, હે ઈન્દ્ર જેમાં અમારાં હિત રહેલાં છે, એ માર્ગો તું અમને દોશી જ. યજ્ઞનાં કાર્ય કરનારા સર્વ દેવોની કલ્યાણકારી જતિમાં અમારો વાસ થાય.

‘હે દેવ અર્દિન, અમારી તરફ સારી ભાવના રાખનાર દેવોને આ યજ્ઞમાં લેતા આવો અને અમારા સાથસહકારનાં કાર્યો વધે, એવી પ્રેરણા આપો. જે વસુઓ નામના દેવો યજ્ઞમાં અન્નનાં ભક્તાણ કરે છે અને સોમરસનાં પાન કરે છે; તે અમને ધન-સાધન આપો. હે દેવો, આ યજ્ઞમાં વાસ કરવા માટે સારાં સદન બનાવ્યાં છે તેમજ સવનમાં તમારે માટે સોમની આહુતિઓ તૈયાર કરી છે, તેનો સ્વીકાર કરો, અમને ધન તેમજ ઉત્તમ સાધન આપો. ઓ યજ્ઞરૂપ દેવ, તમે યજ્ઞ અને યજ્ઞપતિને પ્રાપ્ત કરો તેમજ જેથી તમારી ઉત્પત્તિ થઈ છે. તે યજ્ઞના મૂળ રૂપને પ્રાપ્ત કરો, તે માટે સ્વાહા—અમે સમર્પણ કરીએ છીએ.’

દરેક મનુષ્ય સત્યના માર્ગો ચાલવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, તો પણ તેનાથી ભૂલ થઈ જય છે. પાપ કે અપરાધ કરવાની તેની ઈચ્છા હોતી નથી, તો પણ તેની અંદર રહેલ હીન વૃત્તિ તેને પાપ કરવા પ્રેરે છે; એ અસહાય દશામાં મનુષ્ય પાસે એક જ સાધન છે અને તે સ્તુતિ-પ્રાર્થના છે; જેથી તે પાપથી છૂટવા ચાહે છે. જ્યાથી શાંતાતિ એ સાધકજનને માટે વિવિધ દેવોની સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરે છે :

‘અર્દિન, વનસ્પતિ, ઔપધિ, લતાઓ, ઈન્દ્ર, બૃહસ્પતિ અને સૂર્ય વગેરે દેવોને અમે જણાવીએ છીએ, કે તે અમને પાપથી છોડાવે. રાજ સોમ, વરુણ, મિત્ર, ભગ, અંશ, વિવસ્વાન, સૂર્ય, દેવ સવિતા, ધાતા, મૂળા, અગ્રેસર ત્વષ્ટા, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, અશ્વિનીકુમારો, બ્રહ્મણસ્પતિ, દેવ અર્થમા, અહોરાત્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, વિશ્વે-દેવો, આદિત્યો, વાયુ, પર્વતન્ય-મેધ, અંતરિક્ષ, દિશાઓ અને વિદિશાઓના દેવો, ઉપાઓ, ચંદ્ર, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષમાં વાસ કરતાં પશુઓ અને પક્ષીઓ, ભવ, શર્વ, પશુપતિ, રૂદ્ર અને તેમનાં બાળ, દુલોક, નક્ષત્ર, ભૂમિ, યક્ષો, પર્વતો, સમુદ્રો, નદીઓ, જ્વાશયો, સપ્તરિઓ, આપો દેવીઓ, પ્રજાપતિ, પિતૃઓ, દુલોકમાં વસનાર દેવો, અંતરિક્ષમાં નિવાસ કરનારા દેવો, પૃથ્વીમાં વસેલા દેવો, તેજસ્વી દેવો, આદિત્યો, રૂદ્રો, વસુઓ, દુલોકના ધૂવ દેવો, મનીધી અંગિરા જ્યષ્ઠિઓ, યજો, યજમાનો, ઋષ્યાઓ,

સામગ્રાન, ભિષળ-દવાના પ્રયોગો, યજૂના મંત્રો, હેતા માટેનાં પાત્રો, પાંચ પ્રકારની વનસ્પતિઓમાં વસેલા સોમ, દર્ભ, ભાંગ, જવ, બલશાલી ધાન, અરાજક રાક્ષસો, સાપો, પુણ્યજનો, પિતરો, ઋતુઓ, ઋતુઓના અધિપતિઓ, ઋતુ ઋતુ પ્રમાણેનાં અયન-સૂર્યના માર્ગો, સમાન વર્ષો, સંવન્સરો, માસ વર્ગેરેમાં વસેલા દેવોની સ્તુતિ-પ્રાર્થના અમે કરીએ છીએ. તે બધા દેવો અમને પાપથી છોડાવે.

‘હે વિશ્વના સમગ્ર દેવો, તમે દક્ષિણ, પશ્ચિમ, પૂર્વ અને ઉત્તરની દિશાઓ તરફથી આવી અમારાં રક્ષણ કરો, કારણ કે તમે સર્વ રીતે સમર્થ છો. જેમણે સત્ય માટેનાં અનુસંધાન કર્યાં છે, એવા વિશ્વભરના દેવોને અમે જણાવીએ છીએ કે તે પોતાનાં સહયારી પત્નીઓની સાથે આવીને અમને પાપથી બચાવી લે.

જેનાં જીવન યજન-સેવાના કાર્ય માટે જ ઘડાયાં છે, તેમનાં એ સેવાનાં કાર્યો વર્ષ ભર ચાલુ રહે અને તે અટકે નહિ, તે માટે ઋષિ બ્રહ્મા સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરે છે :

‘યજના કાર્ય માટે આ ધૃતની આહુતિ તૈયાર કરી છે, જેમાં યજમાનનાં મન અને દેવોની ભાવના જોડાઈ છે, જેથી વર્ષભર આહુતિઓ અપાતી રહે છે; તેથી અમારાં શ્રવણ, નેત્ર, પ્રાણ દ્વારા દીર્ઘજીવન અને વર્ચસ્વની વૃદ્ધિ થાય. આ યજ દ્વારા અમે પ્રાણને બોલાવીએ છીએ અને તે પ્રાણ અમને બોલાવે. પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, સોમ, બૃહસ્પતિ વર્ગેરે દેવો તેમજ ધાર્વા અને પૃથ્વી અમારાં વર્ચસ્વ વધારતાં રહે.

‘અમારા જીવનનો આ યજ છે, તેમાં જીવનનું દર્શન એ તો યજનું નેત્ર છે અને જીવનનાં ભરણ-પોપણ તે યજનાં મુખ છે. અમે અમારાં વાણી, શ્રવણ અને મનથી આ જીવન યજની આહુતિઓ આપીએ છીએ. અમારા આ જીવન યજનો વિસ્તાર વિશ્વકર્મા પ્રજાપતિઓ કર્યો છે, તેમજ દેવો સારાં મન સાધીને અમારા યજમાં આગમન કરે.

‘દેવોના જે ઋત્વિજો છે અને જે યજમાં ભાગ લેનાર યજિય દેવો છે, તેમને માટે અમે અમારા જીવન યજની આહુતિઓમાંથી ભાગ આપીએ છીએ. જે બધા દેવો છે, તે પત્નીઓ સાથે અમારા આ જીવન યજમાં આવો અને પોતાના તેજથી જ્ઞાનાં પામી અમારા પર પ્રસન્ન રહો.’

યજની પૂર્ણાહુતિ થતાં ઋષિ બ્રહ્મા બ્રહ્મણસ્પતિની સ્તુતિ-પ્રાર્થના કરે છે :

‘મંત્રરૂપ બ્રહ્મના અધિપતિ હે બ્રહ્મણસ્પતિ, આ યજનાં કાર્ય પૂરાં થયાં છે, માટે તમે ઉભા થાએ અને આ યજમાં આવેલા દેવોને યજના સાધનથી જણાવો, તેમજ આ યજના યજમાનને આયુ, પ્રાણ, પ્રજાજન, પશુઓ અને કીર્તિ આપી, તેની વૃદ્ધિ કરો.

એક નાનું ધર, પાછળ વાડો અને તેને ફરતી વંડી. તેમાં એક ગરીબ કુંઠુંબ રહે અને આંગણે એક ગાય. તેને બાંધવી ન પડે અને ચારો નીરવો ન પડે. ધરનાં છોકરાં તેને 'ભૂરી મા' કહીને બોલાવે, તેની સાથે વહાલ કરે અને તેનાં દૂધ પીએ. ધરનાં એક સ્વજન જેટલું તેને માન આપે અને તેનું વર્તન પણ એટલું જ માયા ભરેલું!

વાડામાં જાડપાલવ ઉગેલાં. રાતના વખતે બેત્રાણ ચોાર ભરાઈ ગયા. મધ્યરાતે હિલચાલ થવા માંડી ને ધરની નારી જગી ઊઠી, તેણે બાળકોને જગાડ્યાં. ધરમાં કોઈ મોટું માણસ હતું નહિ. છોકરાં ડરી ગયાં. ધરવાળીને સૂજી આવ્યું. તેણે આગળનું બારાણું ઝાલી દીધું ને 'ભૂરી'ને બોલાવી. તે વાડામાં પહોંચી ને જાડીમાં ભરાઈ બેઠેલા ચોરોને શાંગડે ચઢાવ્યા. તે તો 'ત્રાહિ ત્રાહિ' પુકારી ગયા. તેમણે કાલાવાલા કર્યા. ભૂરીએ તો ચંડીનું રૂપ લીધું હતું. આ રૂપે તેને છોકરાઓએ કદી જોઈ નહતી. ધરવાળીએ ભૂરીને પંપાળી, થાબડી ને પાછી વાળી. છોકરાં તેને ગળે વળગી પડ્યાં, ત્યારે ભૂરી શાંત થઈ ગઈ. ધરની એ ગરીબડી ગાય પણ હુષ્ટજનો માટે તે ચંડી ભવાની.

પુરાણકાર જણાવે છે કે 'ગાય તો માણસોની બંધુ છે ને માનવ બાલ તેનાં બાંધવ છે, જે ધરમાં ગાય નથી, તે ધર બંધુ રહિત ગણાય.'

એક ધર હોય, એતર હોય ને ગાય હોય; એ પૂરી ધૂન સાધનની સંપત્તિ

૩ ધર અને પશુપાલન

ગાણાતી. આજે ઘર ને એતર છે પણ આંગણે એક ગાય નથી. જેતી થાય છે પણ બળદ નથી. અંધારી રાત હોય, તમરાં બોલતાં હોય ને ભય લાગતો હોય, ત્યારે જેડૂતનો કોઈ સથવારો ન મળે. કોઈ આવીને લુંટો જય. મોટર હોય કે મશીન હોય; એ ત્યારે ભૂતાવળ લાગે. ગાય બાંધરે ને બળદોની ધાંટડીઓ રણકે, તો ભૂતાવળ ભાગી જય, વેદના એ ઝખિમુનિઓએ અરાયુમાં વાસ કર્યો, નાનું એક ઘર બાંધ્યું ને પશુપક્ષી-ઓની સાથે મિત્રતા બાંધી. ગાય, બળદ, ઘોડાં, ઘેટાં, બકરાં એ પાળેલાં પશુઓ. વનનાં હરણાં ને મૃગલાં આવે, પક્ષીઓ ચારો ચરવા આવે. આંગણે જાડ હોય, વેલ ચઢી હોય, તુલસીનો કયારો હોય. આ ઘર અને ઘરવખરી સજીવ લાગે. જીવન સભર ભરપૂર લાગે. સુખ ચેન સાથે જીવન જીવવા જેવું લાગે. આંગણે છોકરાં કિલ્વોલ કરે ને પશુપક્ષીઓની સાથે બંધુ ભાવ કેળવે. એ બધાનું કેન્દ્ર ઘર. કહેવત છે કે, ‘વર વિનાની હો, પણ ઘર વિનાની ન હો’ ‘ને સાથે ‘બાપના રાજમાં ન સમાય, તે માની ધાટડીમાં સમાય,’ આને જ કારણે ‘ગાય ને દીકરી’ જ્યાં વાળો ત્યાં વળે’ એ કહેવતો આજે તો જૂની થઈ ગઈ છે, પરંતુ જીવનની રહેણીકરણી બદલાય, તેથી કુદરતની ખાસિયત તો બદલાતી નથી. રહેવા ઘર જોઈએ, સાથે ઘરની શોભા જેવી ઘરવાળી-ગૃહિણી હોય ને સાથે ધી દૂધને ધનધાન્ય વસાવો, તો જ સુખચેન પડે, ને શાંતિ સધાય, જીવનમાં સુખ આપનાર એ ઘર શાળા છે, તેની રચના કરવા માટે ઝખિ બ્રહ્મા એક આદર્શ રજૂ કરે છે:

‘આ ભૂમિ પર હું મજબુત ઘર બનાવું છું; તેમાં ધી દૂધનાં સિચન થતાં રહે ને ઘરનાં સૌ જન સુખ સગવડ ભોગવે. એ ઘરશાળા, તારી અંદર જે પ્રજાજન સંચાર કરતાં હોય, તેમાં વીરતા—ઉત્સાહ હોય, અનિષ્ટ દૂર કરવાની ક્ષમતા હોય અને સારાં કાર્ય કરવાની ભાવના હોય. આમ સૂજ—સમજ, ઈચ્છા ભાવના અને કર્મ નિષ્ઠાની એકતા સધાય.

‘એ ઘરશાળા, તારા આંગણે ઘોડા, ગાયો અને મીઠી વાણી બોલતાં પ્રજનનો હોય. એ બધાં આ ઘરમાં સુખ સગવડ સાધીને સ્થિરતાથી રહે, એ ઘરમાં ઊર્જા-અન્ન હોય, રસભર ધી અને દૂધ છલકતાં હોય. આમ ધનસાધન માટેના મોટા વૈભવ સાથે એ ઘરશાળા ઊભરાતી હોય, તેની ઉપર મોટી છંદ-છત હોય, ધાનના ભંડાર હોય, ધન સાધનનાં વૈભવ હોય. જેમ ઘરમાં બાળક જેલે એમ ઘર આંગણે વાધરડુ કુદરું રહે. નાચતી ને કુદતી ગાયો સમીસાંજે ગોચરથી ગોશાળા પર આવીને ઉલ્લી રહે.

‘આ તે ઘરશાળા છે, જેની રચના જાળનાર દેવ, વાયુ, ઈન્દ્ર અને બૃહસ્પતિ તેનાં માપતોલ સરખાં રાજે છે, તેને મરતોના સંધો જળ અને ધી દૂધથી સીંચે છે,

ઘર અને પશુપાલન

તેને આંગણે રાજ ભગ અમારે માટે જેતીનો વિસ્તાર કરે છે. ઘરનાં જનોનાં માન મર્યાદાનાં પાલન કરે છે. તે સુખ સગવડનાં સાધન વસાવી, દિવ્ય પ્રેરણ આપી સૌ જનોને શરણે લે છે. તેની રચના માટેનાં માપ-પ્લાન દેવોએ પહેલેથી તૈયાર રાખ્યાં છે. આ ઘરને આંગણે ધાસની ગંજાઓ ખડકાઈ છે. ઘરમાં તો સારા મનનાં માનવી વસ્યાં છે. એ ઘર શાળા અમારા ઉત્સાહમાં વધારો કરનાર વીરજનો અને ધન સાધનના વૈભવ વસાવે. ‘ઓ ઘરના મોબ-વંશ, તું સીધુ સરળ બની ઘરનો આધાર આપતો ઉપર વધતો રહે. તું ઉગ્ર-ઉત્સાહથી વિરાજતો રહી શત્રુઓને બહાર હટાવી દે. તારી આધારે ઘર વસ્યાં છે અને એ ઘરમાં વસેલાં પ્રજાજન રીસાતા રહે નહિ. અમે તારી અંદર વાસ કરનારા બધાં વીરજન સો સો શરદ સુધી જીવતાં રહીએ.

‘આ તે ઘરથાળા છે. તેમાં નાની ઉંમરના કુમાર-કુમારીઓ અને મોટી ઉંમરનાં તરણે-તરણીઓ વાસ કરે ને તેમની સાથે એકતા સાધી વાંચરડાં અને પશુઓ ઘર આંગણે જેલતાં રહે. ઓ ઘરની નારી, આ પૂર્ણ કુંભને અહીં મૂક અને અન્ન-અમૃત સાથેના ધી દૂધની ધારાઓ ભરી લાવ. અન્ન અને રસનાં પાન કરનારાં આ સ્વજન કુટુંબીજનો છે, તેમને મીઠાં મધુરાં અન્ન આપી તૃપ્ત કરો. ઘર આંગણે આવતાં અતિથિજનોને ઈષ્ટ-અભિલાષ અને પૂર્ત-અન્નજલ આપીને તેમનાં રક્ષણ કર.

‘આ ઘરની સાથે એકરૂપતા સાધતી ઘરનારી જણાવી રહી છે કે, હું આ ઘરમાં જલ ભરી લાવી છું, જેમાં કોઈ જતના રોગના જંતુઓ નથી અને તેનાં પાન કરનાર જનોના બધાં રોણો દૂર કરવાની શક્તિ છે. આ ઘરમાં મને સાથ સહકાર આપનાર દેવ અંગિન છે. તે અમૃત-અન્ન તૈયાર કરે છે, તેથી ઘરમાં રહેનારા સૌ જનોને રાજી કરી, ભોજન કરવા બેસાડું છું.’

આ સૂક્તે એક આદર્શ ઘરની પ્રતિમા રણ્ણ કરી છે. ઘરમાં વંશ મોબ હોય, એમજ ગૃહસ્થજન ઘરનો મોબ છે, તેથી ઘરની પ્રતિષ્ઠા છે; પણ ઘરની શોલાં તો નારી છે અને તે નારીના હાથે ઘરની બધી વ્યવસ્થા સંચાવાય છે. એ ઘર બનાવતાં પહેલાં, તો તેની રચના માટે નક્શા દોરવો જોઈએ. તેની પ્રતિમા તૈયાર થાય, તે પરથી એક સુંદર ઘર ઊભું થાય; એ ભાવે ભુગુ અંગિરા આ સૂક્તનાં દર્શન કરે છે:

‘વાંસની આડી વળીઓ છે, તેની સાથે ઊભી વળીઓ છે, તે બધીને એક સરખી એવી રીતે ગોઢવો કે જેથી ઘરની અંદરનો ભાગ ઘણોજ વિસ્તૃત થાય. તે આડા અવળા ગોડવેલ વાંસને ઉત્તમ પ્રકારનાં બંધનોની ગંઠોથી ગુંથી દઈએ, જેથી તે વ્યવસ્થિત રહે.

‘ઓ વિશ્વવારા—વિસ્તાર પામેલી ધરશાળા, તારા ઉપરની છતમાં જે બંધન છે, પાશ્ચ છે અને ગાંઠની ગુંથણી છે, તેની રચના મોં બૃહસ્પતિ પાસેથી જાણી છે. એ બૃહસ્પતિ જેમ વાણીથી અર્થની બાંધણી કરે અને તેનું બળ વધારે; એમજ હું પણ ધરની રચનામાં આ શાળાને વાણીની જેમ છંદથી બાંધુ છું.’

અર્થાત છંદ-છત કે છાપરું છે, તેથી શાળાની શોભા વધે છે.

‘જેમ સસ્તા—જોડાં સાધનાર મોચી ગાંઠોના જોડાણ કરે; એમજ મોં આ વાંસ અને વળીઓને ગુંથવા માટે તેમને એક સરખાં ગોઠવી દીધાં છે, પછી તેમને દોરીથી જોડી દીધાં છે અને પછી તેની ગાંઠો પાડી, સખત રીતે તાણી દીધાં છે. હવે જેમ પાટીયાની બે બાજૂઓ હોય, એમ ગોઠવેલ વળીઓનાં સીધાં જોડાણ કરી; ધાસના છતની સાથે તેમને મોં બાંધી દીધાં છે, આ રચના કરવામાં મોં ઈન્દ્રથી પ્રેરણા લીધી છે, તેમજ તેનાં સરખાં માપ લેવા, કરવતથી વહેરીને તૈયાર કરેલી સાદગીઓથી અંદરના ધરની ઉપરનાં છતની પૂરેપુરાં બંધનોથી ગોઠવી દીધી છે. તે ઉપરાંત ધરની ઉપરની છાજલીઓ, શીકાં, શોભા માટેનાં ગોખ, શણગારનાં સાધનો વગેરે પૂરેપુરાં માપ સાથે ઊભાં કર્યાં છે, જેથી આ ધરશાળા પૂરેપુરી સગવડભરી બને.

‘ઓ દેવિ ધરશાળા, તારી અંદર હવિધિન કોઈાર, અહિનશાલ—રસોઈ ધર, નારીઓ માટેનું અંતપુર ઉઠવા બેસવાની જગા અને દેવોના સદન દિંવાનખાનું; એ પ્રકારના વિભાગો તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. એ ઉપરાંત વચમાં પરશાળ અને ખુલ્લો ચોક અને તેની પર હજાર જાળીઓથી ગુંથેલ છજું છે. આ બધા વિભાગ મોં બ્રહ્મ મંત્રની પ્રેરણા સાથે બાંધ્યા છે.

‘સરખે સરખાં માપથી તૈયાર થયેલ અને સ્વજનોની રક્ષા કરવામાં દક્ષ બનેલ ઓ ધરશાળા, જે કોઈ સ્વજન તારી અંદર સરળ ભાવે નિવાસ કરશે, તેને તું વૃદ્ધ થતાં સુધીનાં દીઢ્ય જીવન આપશે. સાચે જ તારી અંદરનાં એકે એક અંગ અને ઝાડ એટલાં તો દફ અને વ્યવસ્થિત બાંધવામાં આવ્યાં છે કે તેથી આખીય ધરશાળા સારી રીતે સુખ સગવડ સાધે છે અને તેથી તેમાં રહેવા કોઈપણ સ્વજન આવી પહેંચે તો તેને આનંદ થાય.

‘ઓ ધરશાળા, જેણે તારી રચના કરી, એ બીજું કોઈ નથી, પણ આદિ સૃષ્ટિના સર્જન કરનાર પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિ છે, તે માટે તેમણે ધણાં વૃક્ષ વનસ્પતિઓના સંભાર ભેગા કર્યાં છે અને પ્રજાજનો સરળતાથી વાસ કરે, એ ભાવને વશ થઈ તેમણે આ રચના કરી છે. તેમની આ ગૃહ રચનામાં લાકડાં કાપનાર અને બારી બારણાં ખડનાર દાતા—સુથાર છે, ધરની અંદરના વિભાગો તૈયાર કરનાર શાલાપતિ—કરિયો છે. ધરનો સર સામાન લાવનાર અહિન અગ્રણી ભારવાહક છે અને તે શાલાની રચના કરવા

નકશો બનાવનાર પુરુષ નકસીદાર શુદ્ધ—કલાકાર છે, એ બધાને અમે શાળામાર્ચ પ્રવેશ કરતી વખતે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

‘આ શાળાના ઘર આંગણે જેમના જન્મ થયા છે, તે ગાયો, ઘોડા વગેરે પશુઓને અમે આદર ભાવે પ્રણામ કરીએ છીએ. આ ઘરમાં મુક્ત રીતે પ્રજનાં સર્જન થાય અને તેમનાં પાલન થાય, એ કારણે જે કાઈ અવરોધ કે વિધન સંકટ ઊભાં થાય, તે બધા પાશ અને બંધનો અમે દૂર કરીશું.

‘એ ઘરશાળા, તું ઉત્પાદક છે અને પ્રજનન તેમજ પશુ ધન સાધનની સંપત્તિ થી યુક્ત છે, તું અમારા અગ્રોસર નાયકને ઘરમાં સાચવી રાખે છે, જેથી બીજા પુરુષો અને પશુઓને રક્ષણ મળે. અમે તારા બધા પાશોને છોડી નાંખીએ.’

‘આકાશ અને ઘરતી એ બંને વચ્ચે મોઢો વિસ્તાર પથરાયો છે; જ્યાં ધન સાધન મૂકવાના ભંડાર બન્યા હોય, એ પ્રકારની સુખ સગવડથી ભરેલી અવકાશવાળી ઘરશાળાની રચના હું કરું છું. જેમ પૃથ્વીનાં માપ લેવા માટે ભૂમિતિ હોય, એમ અન્ન અને રસનાં ભંડાર સાચવતી આ ઘરશાળા પુરેપુરા માપથી બનેલી છે, જેમાં વિશાળ અન્નના કોઠાર ભરેલા છે અને જેમાં રહેનાર પ્રજનનોને કોઈ જતની અહયણ નડતી નથી.

‘આ ઘરની બેઠકો ઘાસથી ઢાંકેલી છે, તેની પર પલદ ડાંગરનું પરાળ પાથરેલું છે, તેમાં બધાં સ્થાન માપસર બનાવ્યાં છે. જેમ રાત્રિમાં બધાં પ્રાણીઓ એક ઠેકાણ વાસ કરે, એમ જ આ શાળામાં બધાં સ્વજન સાથે વાસ કરી શકે છે. જેમ ચાર પગ પર હાથણી ઊભી રહે, એમ જ પાયાના ચાર થાંભલા પર ઉભેલી આ ઘરશાળા હાથણીની જેમ શોલે છે. આ ઘરમાં પથારીઓ સાદ્ગીઓથી બાંધેલી છે, તેનાં ઉપરણાં ઉનનાં ગુંથેલાં છે. રાત્રિના સમયે દેવ વરુણ તે પથારીઓને પાથરે અને દિવસના દેવ મિત્ર તે પથારીઓને વાળીને સીધી રાખે.

‘આ તે ઘરશાળા છે, જેની રચના બ્રહ્માએ મંત્રના પ્રતાપે કરી છે. જેમ કવિઓ છંદ બાંધી કવિતા રચે, એમ જ કવિઓ—કલાના કારીગરોએ છંદની જેમ જીતની બાંધણી કરી છે. અજર અને અમર ઈન્દ્ર અને અર્ણિન તેની રક્ષા કરે છે અને રાજ સોમે તેની અંદરનાં સદન—નિવાસ સ્થાનોની રચના કરી છે.

‘આ ઘરશાળાની રચના સુખ—સગવડની નજરે કરવી જોઈએ; જાણો કે એક કુલાય—માળામાં બીજો માળો ગુંથાયો હોય અને એક મ્યાનની અંદર બીજા મ્યાનને જોઈવી દીધું હોય. આ પ્રમાણે વિશાળ સગવડતાથી ભરેલી ઘરશાળામાં એક મર્યા માનવ પેદા થાય છે અને એ જ રીતે આખુંય વિશ્વ પેદા થાય છે.

‘નેમ અગ્નિનિ સુરક્ષિત ગર્ભસ્થાનમાં સાચવી રખાય છે, એમ જ હું આ ધરશાળાની રચના જુદા જુદા માળને લઈને કરું છું. આમાંની કેટલીક ધરશાળાઓ બે પાંખીયાની બનેલી હોય, તો કેટલીક ચાર પાંખીયાની, છ પાંખીયાની, આઠ પાંખીયાની કે પછી દશ પાંખીયાની બનેલી હોય છે.

‘આ તે ધરશાળા છે, જેના સ્થાનની પસાંદગી પશ્ચિમ દિશામાં કરેલી છે, અને તેના પ્રવેશનું દ્વારા પણ પશ્ચિમ તરફ મુખ રહે, એ રીતે કરવામાં આવ્યું છે. આ રીતની ધરશાળા અહિસક ગણાય છે. તેની અંદર અગ્નિનિ માટેનું સ્થાન રસોઈધર અને પાણી માટેનું પાણીયારું રાખવું જોઈએ, જે આવેલાં અતિથિજનોના સેવા પરોપકારના યજ્ઞકાર્યમાં આવશ્યક ગણાય છે. ધરમાં સાચવી રાખેલાં જલ જંતુઓથી રહિત નીરોગી અને શુદ્ધ હોય તેમજ તે રોગનાશક હોય, એ જલ અમૃત ઔષધરૂપ છે અને તેની સાથે રાખેલ અગ્નિનિ પણ આરોગ્યદાયક હોય છે. આમ ધરશાળા તો સેવા અને પરોપકારના યજ્ઞકાર્યના પહેલો દરવાજે છે.

‘ઓ ધરશાળા, અમારી પર બંધનના પાશ ફેંકતી નહિ. ધરની બહાર રહેવાથી અમારે માથે જે મોટો ભાર લાદવામાં આવ્યો છે; તે તારી અંદર પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ હલકો થઈ જાય. નેમ ધરનો ભાર વહન કરનારી વધુ હોય, તેને પતિ ઈચ્છા પ્રમાણે ભરી દે છે, એમજ ધરનારીની નેમ આ ધર શાળા છે, તેને હું પુરેપુરી કામના પ્રમાણેના ધન સાધનથી ભરી દઉં છું.

‘આ તે ધરશાળા છે, જેની પૂર્વ દિશા અવકાશથી ભરેલી છે, તેના તે મહિમાને અને તે દિશામાં રહી સ્વાહાનો સ્વીકાર કરનાર અધિષ્ઠાતા દેવોને અમે સારી રીતે બોલાવીએ છીએ અને તેમનાં સ્વાહા સ્વાગત કરીએ છીએ; એ જ રીતે દક્ષિણ દિશા અને તેના દેવો, પશ્ચિમ દિશા અને તેના દેવો, ઉત્તર દિશા અને તેના દેવો, ધૂવા દિશા અને તેના દેવો, ઉર્ધ્વ દિશા અને તેના દેવો, એ રીતે દિશાએ, ઉપદિશા-ખૂળાએ અને તેમના દેવોને બોલાવી તેમનાં સ્વાગત કરીએ છીએ.’

આ સૂક્તમાં એક આદર્શ ધરશાળાની રચના જોવાને મળે છે. નેમ સૃષ્ટિની રચના કરનાર પ્રજાપતિ છે, એમ જ ધરશાળાની રચના કરનાર એક માનપતિ-ઓનિનિયર છે, તેની સહાયમાં દાતા-સુથાર, શાલ્વ-કારીગર, શાલાપતિ-કડીયો, પ્રજાપતિ-કુંભાર વગેરે કલા કારીગર હોય છે. ધરશાળાની નેમ ગોઠ ગોશાળા પણ સુખ-સગવડ સાથે હોય; નેથી ગાયો અને પાલતુ પશુઓને પુરતો આરામ મળે અને તેમનાં આરોગ્ય સચવાય, એ માટે બ્રહ્મા નામના જ્યષ્ઠિ આદર્શ રજૂ કરે છે :

‘‘ઓ ગાયો અને પશુઓ, અમે તમારે માટે ઉત્તમ સગવડ સચવાય, એ રીતે

ધર અને પશુપાલન

આ ગોષ્ઠની રચના કરીએ છીએ, જેમાં તમે સુખે રહી શકો, તેમજ આનન્દપાન મેળવી શકો. દેવ અર્થમા, પુષા, બૃહસ્પતિ, ધનંજ્ય ઈન્દ્ર વગેરે તમને સુખ-વૈભવનાં સાધનો વસાવી આપો. તમને જે વાસ માટેની સગવડ આપો છે, તેથી આમારાં પોપણ થાઓ.

‘એ ગાયો અને પશુઓ, આ ગોષ્ઠમાં તમે પરસ્પર હળીમળીને નિર્ભય થઈને રહો. આમારી જેતીના કામમાં ઉપયોગી થાય એવાં છાણ-ખાતર તમે તૈયાર કરો છો. આમૃત સમાન મધુર સોમરસ તમારા દૂધમાં રહે છે તેમજ સ્વાસ્થ્ય અને નીરોગ આપનાર દૂધ, ધી લઈ તમે આમારી પાસે આવો છો. તમે અહીં જ વાસ કરો; વૃક્ષવનસ્પતિની જેમ હષ્ટપુષ્ટ બનો, અહીં જ વાછડાં વગેરેને પેદા કરો તેમજ આમારે વિષે તમારો પ્રેમ જાગતો રહો.

‘જેમ શારિશાક-ઓષ્ઠિ વનસ્પતિ વાડીમાં સારી રીતે પોપણ મેળવે, એમજ આ ગોષ્ઠમાં તમારાં પોપણ સારી રીતે થાઓ. આ ગોષ્ઠમાં જ તમારાં પ્રસવ-પ્રજનન થતાં રહે તેમજ અમે તમારો સંપર્ક સારી રીતે સાચવતાં રહીએ. આ ગોષ્ઠનાં પાલન-પોપણ કરનાર હું ગોપતિ છું. મારી સાથે તમે હળીમળીને રહો. તમારાં સારી રીતે પોપણ કરનાર આ ગોષ્ઠ મારી ધરશાળાની પાસે છે. આનન્દપાનથી તમારાં પોપણ થતાં રહે અને તમારી બધી બાજુથી વૃદ્ધિ થતી રહે, એ રીતે તમે લાંબાં જીવન જીવી આમારી ગોષ્ઠ-ગોશાળામાં નિવાસ કરો.’ ધરશાળાની બાજુઓ ગોષ્ઠ હોય અને ફરતો બગોચો હોય, તેની શોભા અનેરો છે, તે વિષે પ્રમોચન નામના ઋષિ સૂક્ત રજૂ કરે છે:

૧. ‘તારી આ ધરશાળા છે, તેના આગળ અને પાછળના વિસ્તારમાં દુર્વા ઉંગો; જેને કૂલ હોય; તેની બાજુ ઉત્સ-ટાંકી હોય કે પછી પુષ્ટરિક પોયણીવાળું તળાવ હોય. તે ધર પાસે જળાશય હોય કે પછી સમુદ્રની પાસેનું સ્થાન હોય. આપણું એ થર તળાવની વચમાં હોય, તો વધારે સારું લાગે. તે ધરના દરવાજ સામે નહોય પણ એકમેકથી ઉલટી દિશામાં ગોઠવેલા હોય.

‘એ ધરશાળા, તારી ચારે બાજુ ઠંડકનું વાતાવરણ જમેલું રહે. તેની બાજુમાં નિવાસને શીતળ રાખનાર તળાવ હોય; તે ઉપરાંત ધરમાં અર્દિન પણ હોય; જે અમને ઠંડી કે શરદીથી બચાવે; અર્દિન એ તો અમારુ મેષજ-ઓષ્ઠ છે.’ સાધારણ રીતે વસવાટ પાસેની આબોહવા સમશીતોપણ જોઈએ. તેમાંય કેટલાક પ્રદેશો ખૂબ જ ગરમ હોય છે. તેથી બચવા જલાશયની ઠંડી હવા અનુકૂળ પડે છે; પરંતુ વધારે પડતી ઠંડકથી તો શરદી થઈ જય અને તાવ લાગુ પડે, તેને બચાવનાર તો અર્દિન છે. તે

અહિનાં સેવન કરવાથી હડી દૂર થાય છે અને શરીરનો અહિન તેજ બને છે, તેથી સારી ભૂખ લાગે છે અને શરીર હાટપુષ્ટ બને છે, એ ઘરમાં અતિથિ આવે, તેનો સત્કાર કરવો અને તેને અન્નપાન આપવાં, તે ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. સ્વાથી કે કંબૂસ ગૃહસ્થને અતિથિ ગમતો નથી; તેને ઉદ્દેશીને આ સૂક્તમાં જ્ઞાપિ ભ્રત્તા અતિથિના રૂપે જાળાવે છે :

‘ઓ ગૃહસ્થજન, તમે ઊર્જ-તેજને ધારણ કરો છો. તમે ધનનાં દાન કરો છો, તમે સારી સમજણ ધરાવો છો. તમારા એ ગુણોને જાણીને હું પોતે મિત્ર જેવી શાંત અને મીઠી નજરની સાથે સારાં મન વર્દીને તમારા ઘર પાસે આવ્યો છું અને તમે મને વંદન કરીને બોલાવો છો. આ ઘરમાં તમે સુખે રમણ કરો અને મારાથી ડર રાખો નહિ, ‘આ ઘર એવા પ્રકારનાં છે કે જ્યાં પેદા કરનાર, ઊર્જ-અન્ન આપનાર અને ધીદૂધના ભંડાર આપનાર સાધનો મન કામના ભરે, એટલાં પરિપૂર્ણ છે; આ વાત બધા અતિથિઓ જાણે કે જે અમારે આંગણે આવીને ઉંભા રહે છે.

‘અમે અહીં પુષ્કળ ધન સાધનવાળા અને સ્વાદુ અન્ન જમીને આનંદ પામનારા ઈષ્ટ મિત્રોને પ્રેમથી બોલાવ્યા છે, માટે ઓ ઘરશાળાના દેવો, એ ઈષ્ટ સ્વજનો અહીં ભૂખ્યા કે તરસ્યા રહે નહિ; તેનું તમે સારી રીતે ધ્યાન રાખજો. આપણે આંગણે અમે અતિથિઓ આત્મા છીએ, તેથી તમારે ડરવાતું નથી.

‘આ ઘરશાળાની પાસે ગોષ્ઠ-ગોશાળા છે, તેમાં અમે ગાયોને બોલાવી છે, ત્યાં ઘેટાં અને બકરાંને બોલાવ્યાં છે; તે ઉપરાંત અન્ન માટેની ઉત્તમ સાધન સામગ્રી માટે અમે વૃક્ષ વનસ્પતિઓ બોલાવી છે.

‘ઓ ઘરશાળાઓ, જ્યાં સાચુ બોલનારાં અને ભાગ્યશાળીજનો નિવાસ કરે છે, જ્યાં ખાનપાનનાં સાધનો સારી રીતે વપરાતાં સહુ સ્નેહીજનો હાસ્યવિનોદથી આનંદ કરે છે, જ્યાં આવેલાં અતિથિઓને ભૂખતરસનો ભય નથી; અમે એ રીતે તમારા અતિથિઓ છીએ, તેથી તમે ડરો નહિ. ગોષ્ઠમાં વાસ કરનારી ઓ ગાયો, આ ઠેકાણે જ રહો, તમે અમને છોડીને દૂર ચાલ્યા જાઓ નહિ. નમે વિશ્વરૂપ ધારણ કરતાં અને સાથે વાસ કરતાં પશુઓને પોષણ આપો. હું તમને કલ્યાણના ભાવે મેળવું છું; માટે તમે અમારી સાથે અનેક થઈ જાઓ.’

ઘરની શોભા અતિથિઓના આગમનથી વધો છે. ઘરની સાથે ગોષ્ઠમાં ગાય, ઘેટાં, બકરાં વગેરે દૂધાળાં પશુઓ રાખીને તેમનાં પાલન પોષણ કરવાં જોઈએ. આ પશુઓમાં ગાય એ પ્રતીક છે. તેથી સર્વ પ્રકારની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધ વધે છે. આમ ઘરની

ધર અને પશુપાલન

સાથે પશુપાલન પણ મહત્વનું અંગ છે. તેમાંય ગાયો તો દેવી સંપત્તિ છે. તેની કામના કરતા ઋષિ શૌનક અધિનની સ્તુતિ કરે છે :

૧ ‘ઓ દેવ અધિન, જેની સારી સ્તુતિ કરવામાં આવે છે અને જે ગતિશીલ છે; તે ગાયની મર્યાદા સાચવીને તેનાં પૂજન અર્ચન કરવાની પ્રેરણા આપો. અમારાં ધરમાં કલ્યાણકારી ધી દૂધનાં ભરેલાં પાત્ર હો, અમારા ધરમાં શરૂ કરેલ જીવન યજને તમે દેવો સુધી પહેંચાડો, ધી દૂધની ધારાઓ અમૃત સરખી બની આ ધરમાં વહેતી રહો.

‘હું આ ધરશાળામાં સૌ ગહેલાં અધિનને ગ્રહણ કરું છું અને તે અધિનને અશ-
બલ, વર્દસ-જ્ઞાન અને શરીરના બળથી પાણું છું. હું એ રીતે મારામાં પ્રજાઓને,
દીર્ઘ આયુને અને અધિનને સ્વાહા-સારી રીતે બોલાવું છું.

‘ઓ દેવ અધિન, આ ધરશાળામાં તમે રથી-સાધન સામગ્રીને ધારણ કરો. જેમનાં ચિત્ત પહેલેથી બીજે ગયાં છે અને જે અમારા અપકારી જનો છે, તે લોકો
તમારા અપકાર કરે નહિ. સત્રના પ્રભાવથી તારાં સારી રીતે નિયમન થતાં રહો, તારી
સેવા કરનાર ગૃહસ્થજનો આ ધરમાં અર્હિસક રહીને વધતાં રહો. તેમનામાં નઠોરતા ન
આવે. સવારે ઉધાકણે ઉગતો સૂર્ય એ તો અધિન છે, જે જગતને પ્રકાશ આપે છે.
આ સૂર્ય એ પહેલો જતવેદસ-જ્ઞાની છે, જેણે દિવસોને પ્રકાશિત કર્યા છે. આ તે
અધિન છે, જે સૂર્યના કિરણોને વિશેષ રીતે પ્રકાશિત કરે છે. આ સૂર્ય આકાશ અને
ધરતીની ચારે બાજુ ફેલાઈને પ્રકાશ આપે છે.

‘હે અધિન, તારા તેજને વધારનારું આ ધૂત-સત્ત્વ છે, જે દિવ્ય સ્વધામ જેવી
આ ધરશાળામાં નિવાસ કરે છે. એ જ રીતે ગૃહસ્થ મનુષ્ય આજે ધીની આહુતિઓ.
આપી અધિનને પ્રજ્વલિત રાખે છે. જે દિવ્યભાવ ધારણ કરનારી અને સૌના પોપણ
કરનારી દેવીઓ-માતાઓ છે, તે આ ગૃહસ્થને માટે ધીથી ભરેલાં ધનસાધન બેતાં
આવે. ધરશાળા પાસે ગોષ્ઠમાં રહેલી આ ગાયો તમારે માટે ધૂત પેદા કરનાર ઉત્તમ
દૂધ બેતાં આવો’

આ સૂક્ત દ્વારા ધરશાળાની સંપત્તિ વધારનાર સૂર્ય અને અધિન દેવો છે, તે
રીતે ધી દૂધ વધારનાર ગાયો પણ લોક માતાઓ છે, તેમનો આદર કરવાનું સૂચન
કરવામાં આવ્યું છે. એ ગાયોનો મહિમા ઋષિ બ્રહ્મા આ સૂક્તમાં ગાય છે:

૨ ‘આ ગાયો તો ગોચરભૂમિથી અહીં આવી પહેંચી. તેમણે આપણું કલ્યાણ
કર્યું છે. તે હવે ગોષ્ઠમાં સુખેથી બેસે અને આપણને આનંદ આપે. તે ગાયો પ્રજા-
અથવા નેંબુ ૭, ૮૨, ૧-૬ રૂ. અથવા નેંબુ ૪, ૨૧, ૧-૭

જનોનાં સર્જન કરી; અનેક રૂપ બની રહે. સવારની ઉપા આવે; તે પહેલાં આ ગાયો યજ્ઞમાં પૂજનીય દેવ ઈન્દ્રને માટે દૂધ દોહી આપે.

‘અમારો પૂજનીય દેવ ઈન્દ્ર યજન અને સ્તવન કરતાં ભક્તજ્ઞનને કેળવણી આપે છે, તે ઉપરાંત ધન સાધન પણ આપે છે; તે પોતે કશું છુપાવતો નથી; એટલું જ નહિં, તેના અન્નજ્વલનાં સાધન વારંવાર વધારતા રહે છે. જે ભક્તજ્ઞન સારાં કર્મ કરી દેવ બનવાની ઈચ્છા કરે છે, તેમને પોતાના જેવાં જ દિવ્ય સ્થાનોમાં ગોઠવી દે છે.

‘જે ગોઠમાં રહેલી આ ગાયો નાશ પામતી નથી, કોઈ ચોર તેમનાં હરણ કરતો નથી. ગોરક્ષક ગોપાલ જે ગાયોની સહાયતાથી દેવોનાં યજન કરે છે; તેમને પૌડા આપનાર ધાતકીજનોને તે ગાયો વિષે પોતાનો કોઈ હક્ક દાવો કરી શકતા નથી. ગોપ્રેમી ગોપતિજનો ભલે તે ગાયોની સાથે લાંબા કાળ સુધી નિવાસ કરે.

‘જે વેગીલો ઘોડો ધૂળ ઉહાડી મોટા માર્ગ પસાર કરી જય છે, તે પણ યોગ્યતામાં ગાયની તુલના કરી શકે એમ નથી. જે લોકો ગાયોનાં ધી દૂધથી પાક તૈયાર કરી, ધન સાધન પેદા કરે છે, તે ધંધાદારી લોકોની પાસે પણ ગાયો વાસ કરતી નથી. જે લોકો ગાયોના પાલક છે. તેમના આશ્રયમાં આ ગાયો નિર્ભય રીતે વિહાર કરે છે.

‘આ ગાયો કોઈ સાધારણ ચોપગાં પશુ નથી. તે તો અમારા ભાગ્યરૂપે આવેલાં દેવ ભગ છે, માનોને કે અમારાં રક્ષણ કરનાર એ તો સાક્ષાત ઈન્દ્રરાજ છે. જે સોમના રસ અમારાં અન્ન પાનનાં સારરૂપે રહેલાં છે, તે ગાયોનાં દૂધ અને ધીનાં બનેલાં અન્નના ભક્ષણમાં અમારાં બધાં પોપણ તત્ત્વો આવી જય છે એ ઓ ભક્તજ્ઞનો; આ રહસ્ય તમે સમજો. યજન - પૂજનમાં તમે જે દેવરાજ ઈન્દ્રરાજને ચાહો છો, તે ઈન્દ્ર બીજો કોઈ નહિં; પણ તમારા ગોઠમાં રહેલી આ ગાયો છે, તે ઈન્દ્રને અમે મન મતિથી અને હદ્યનાં ભાવથી ચાહીએ છીએ.

‘ઓ ગાયો, જે ભક્તજ્ઞન કૃશ અને દુર્બળ છે; તેને તમે હણપુણ બનાવો છો. જે અક્ષીર - નિસ્તેજ છે, તેને સુંદર કરો છો. ઓ કલ્યાણવાણી બોલનારી ગાયો, અમારાં ધરને હિતકારી બનાવો. સભા - સંસદોમાં તમારાં તો ધણાં મોટાં વખાણ થાય છે: તમે ધણાં પ્રજવાણાં છો, ઉત્તમ પ્રકારના ધાસચારા માટે ગોચરમાં ભ્રમણ કરનારાં છો. તેમજ પવિત્ર અને નિર્મિણ જ્વલાશયોમાં શુદ્ધ જ્વલનાં પાન કરનારાં છો. પાપનાં આચરણ કરનાર અને ગાયોનાં હરણ કરનાર દુષ્ટજ્ઞનો તમારા પર અધિકાર જમાવે નહિં તેમજ તમારાં રક્ષણ રૂપના શલ્લથી ચારે બાજુએ થયા કરો.’

આ સૂક્તમાં ગાયોનો મહિમા ગવાયો છે, જે ધરની શોભા વધારે છે, જ્યાં ગાયોનો વાસ છે, ત્યાં કોઈ અક્ષીર-અશ્લીલ બનાવ બનતો નથી. આ ગાયોનાં ધી દૂધ વેચાય,

ઘર અને પશુપાલન

એ પણ એક પ્રકારનો હલકો ધંધો ગણાય; તો પછી ગોધાતની તો વાત ન શું? ગોધન વધારવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો સમાજનાં સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યોમાં વધારો કરવા માટે છે. જે કે અહીં ગાયોની સાથે બીજા પશુઓનાં પાલન પણ આવી જય છે. તો પણ ગાયોની એક અનોખી પ્રતિષ્ઠા ઋષિના હદ્દે રહેલી છે. કારણ કે ગાય તે મતિ બુધિનું પ્રતીક છે અને અશ્વ-વેળીલો ધોડો તે પ્રાણનું પ્રતીક છે. પ્રાણ તો દરેક પશુ પક્ષીમાં રહેલ છે; પરંતુ મતિ તો માનવીની અનોખી ભેટ છે, તેને કારણે મતિ શુદ્ધ રાખનારી ગાયોનાં સ્થાન વિચારકને મન અધિક છે. દુષ્ટ, કપટી કે ઘાતકીયનો અંગત સ્વાર્થ પોષે છે અને સમાજ અશ્રીર-અશ્લીલ બની જય છે અને તે જતના પ્રચારથી ભ્રષ્ટાચારમાં વધારો થાય છે. સાત્વિકજ્ઞનોના સંગ વધારી સુમતિનાં સેવન કરો, એ ભાવ આ સૂક્તમાં જોવાને મળો. સાથે ધી, દૂધ, છાશ ને માખણનાં સેવનથી પ્રજાજ્ઞનોને વિશેપ પોપણ મળો છે, એ કારણે ઋષિ સવિતા પશુપાલન માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરે છે:

^१ અમારા આ ગોષ્ઠમાં ભલે બધા પ્રકારનાં પશુઓ આવીને નિવાસ કરે, જે ઘણે ઘણે દૂર ચારો ચરવા માટે ગયાં છે, વન અરણ્યનાં ચોખ્ખાં આબોહવાને જે સેવતાં હોય છે; જેમનાં ત્રિવિધ રૂપ અને લક્ષણોને વિશ્વના વિધાતા ત્વષ્ટા સારી રીતે જાણે છે, તે બધાં પશુઓને આ ગોષ્ઠમાં દેવ સવિતા દોરી લાવીને બાંધી રાખો. આ ગોષ્ઠમાં પશુઓ હળીમળીને સાથે આવી જય. તેમની ગતિને જાણનાર બૃહસ્પતિ તેમને અહીં દોરી લાવે. અનન્તનાં રક્ષણ કરનારી દેવી સિનીવાલી તે પશુઓનાં મોખરે રહેનાર - પશુપાલકને અહીં દોરી લાવે. ગોષ્ઠની દેખરેખ રાખનારી દેવી અનુમતિ ગોષ્ઠમાં આવેલ પશુઓને નિયમન માં રાખો. બધાં દૂધાણાં પશુઓ, વેળીલા ધોડાઓ. અને રખેવાળ માણસો હળીમળીને અહીં આવી પહોંચે. અમારાં ગોષ્ઠમાં રહેનારાં પશુઓ અને માણસોને માટે ધાન્યની વૃદ્ધિ થતી રહે. હું દેવોને માટે હવન કરું છું, જેમાં બધા પ્રકારનાં ધાન્ય અને ગોરસ એકઠાં કરવાનાં છે. એ કારણે અમે ગાયોનાં દૂધ સીચીએ છીએ, તેમજ બલને વધારનાર ગોરસને ધાન્ય અને ધીની સાથે મેળવીએ છીએ, જેથી અમારાં વીર પ્રજાજ્ઞનોમાં પણ બળ અને ઓજનાં સિંચન થાય, તેમજ અહીં ગાયો વગેરે પશુઓ સ્થિરતાથી વાસ કરે, જે ગોષ્ઠનાં પાલન હું ગોપતિ-ગોપાલ કરું છું.

‘દેવોનાં-હવનપૂજન કરવા માટે હું ગાયોનાં દૂધ લાવું છું; ઉત્તમ ધાન્ય અને ગોરસ ભંડી લાવું છું. આ ગોષ્ઠની પાસે રહેલાં અમારાં ધરમાં વીર પ્રજાજ્ઞનોને બોલાવવામાં આવ્યાં છે તેમજ પશુનાં પાલન પોપણ કરનારી નારીઓને પણ આ ધરમાં વસાવી છે.’

ગાયો વગેરે પશુઓ વન અરાધ્યમાં ધાસચારો ચરવા જય; તે ધારું જરૂરી છે, કારણ કે ખુલ્લામાં આબોહવાનાં સેવન કરવાથી પશુઓ અને મનુષ્યો નીરોગી અને સ્વસ્થ હૃષ્પુષ્ટ બને છે. એ ગોચર ભૂમિમાં ત્વષ્ટા અને સંવિતા તેમનાં રક્ષણ કરે છે. સાંજ થતા પહેલાં પશુઓ ગોચરથી પાછાં ફરી જય અને ગોષ્ઠમાં આવી જય; તે માટે બુધિના દેવ બુહસ્પતિ તેમને અને ગોપાળનો સ્તુજ આપે છે. ગોષ્ઠમાં આવ્યા પછી સિનીવાલી અને અનુમતિ તેમની સંભાળ રાખે છે. આ બે દેવીઓ આમ તો અમાસ અને રાત્રિની દેવીઓ છે, પણ ધરની નારીઓને તે પદ અહીં આપવામાં આવ્યાં છે. એકંદર આ સૂક્તમાં પશુપાલનનો આદર્શ સુંદર રીતે રજૂ થયો છે.

જેને રમતગમત કે ભોગવિલાસ વગેરેમાં રસ છે, તે ભોગી વિલાસી જનો પણ પોતાનાં સાધન વસાવવા અને તેને સારી રીતે સાચવવામાં ધારો રસ ધરાવે છે, એ જ રીતે ગોપાલકોએ પણ ગાયો અને પશુઓનાં રક્ષણ કરવા માટે ખૂબ જ ધ્યાન આપવાં જોઈએ. એ ભાવે કાંકાયન ઋષિ આ આ આ સૂક્તમાં અધ્યન્યા ગોને ઉદ્દેશીને જણાવી રહ્યા છે:

‘‘એ અધ્યન્યા ગો, તું એવી કોમળ, મધુરી અને ઉપયોગી છે કે તારી સાથે કોઈ કઠોર કે ધાતક વ્યવહાર થાય નહિ. હા, પણ તારી પાસે મારી આ એક પ્રાર્થના છે કે, જેમ મલ્લ કુસ્તીબાજ પોતાનાં શરીર બળ વધારવા માટે અંગોને માંસથી ભરપુર હૃષ્પુષ્ટ બનાવવાની ખૂબજ કાળજ લે છે, જેમ વ્યસનને પરવશ થયેલો વિલાસી માણસ સુરાના સેવનમાં રત રહે છે, જેમ જુગારી જુગટું ઝેલતી વખતે પાસા નાંખવામાં મશગુલ બને છે, જેમ વીર્યવાન ભોગી પુરુષ કામિની નારીમાં પોતાનું મન પરોવી દે છે, જેમ મસ્તાન હાથી - હાથણીના પગની સાથે પોતાના પગ વીટી દે છે, તેમજ જેમ લોઘંડનો પાટો પૈડાની સાથે, પૈડુ, આરાઓની સાથે અને જેમ પૈડાની નાલિ આરા - ઓની સાથે જોડાઈ જય છે, એમજ તું પણ આ વાઇડાને દૂધ પાવામાં તારા મનને બરોબર જોડી દે.’’

પશુઓમાં ગાયની ખાસિયત એ છે કે, વાઇડું ધાવે ત્યારે જ દૂધ આપે છે, નહિ તો દૂધ આંચકે લે છે. એ બાબતની તેનામાં સારી સ્તુજ હોય છે, તેની સાથે ગેર વર્તાણું ક કરો, તો તે દોહવા પણ ન દે. આવી ગાયને સુધારવા માટે તેમજ ગાયની ઓલાદ સુધારવા માટેના માયાળુ ઉપાય કરવા જોઈએ. ગાય તરફ જે સારું ધ્યાન આપવામાં આવે; તો જ તેનાં દૂધ વધે છે. એ ગાયના પાલન માટે ઉપરોબભૂ નામના ઋષિ આ સૂક્તથી સ્તુતિ કરી રહ્યા છે:

૨ ‘‘આ તે ગાયો છે, જે સારી ઓલાદનાં વાઇડાં આપે છે, જે સારાં ધાસચારા માટે ગોચરમાં ફરે છે અને જે શુદ્ધ જલાશયનાં જલ પીએ છે. એ રૂડી ગાયો, તમારા

પર ચોર અને ગાપીજનોનાં શાસન ચાલે નહિ; એ જેણે રૂદ્રનાં શાખ તમારાં રક્ષણ સારી રીતે કરો.

‘એ ગાયો, તમે સારી રીતે આનંદ વિહાર કરનારાં છો; તેમજ ગોચરથી આ ગોષ્ઠમાં શી રીતે આવવું, એ માટે રહેઠાળનાં પગલાં જાગુનાર છો. તમે ધારી બધી સાથે મળીને અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય નામ અને રૂપને ધારણ કરો, ઉત્તમ દિવ્ય રૂપ ધરાવતાં વાછરડાંની સાથે અમારી પાસે આવી પહોંચો, તમે આ ગોષ્ઠમાં નિવાસ કરીને અમારાં ધરને ધી દૂધથી ભરી દો.’

૧ બ્રહ્મા ઋષિ પણ ગાયની તાકાત વધારવા આ સૂકૃતમાં જણાવી રહ્યા છે:
 ‘આ તે ગાય છે, જેને વરુણે અર્થવ્ર્ત નામના ઋષિને આપી છે; તેને કારણે આ ગાય સારાં દૂધ આપે છે, વર્ષ વર્ષ વાછરડાં આપે છે અને બધી મનકામનાઓ પૂરી પાડે છે. હવે જે ગોપાલે ગાય વિષેનું સારું જ્ઞાન ધરાવનાર બૃહસ્પતિની સાથે મિત્રતા બાંધી છે, તે ગોપાલ પોતે પ્રજાપતિ બનીને ગાયના શરીરને વશ રાખે છે અને તેની ઓલાદ સુધારીને હાટપુણ બનાવે છે.

ગાયની સુધારણા માટે ઋષિ વિશ્વામિત્ર પણ આ સૂકૃતમાં જણાવી રહ્યા છે: ‘ગોચરમાં શુદ્ધ હવાપાણી રાખનાર દેવ વાયુ ગાયોને એકઢી રાખે છે, દેવત્વષ્ટા તેમનાં પોપણ માટેનાં અન્નપાન તૈયાર કરે છે, દેવરાજ ઈન્દ્ર તેમને મીઠી વાણીથી બોલાવે છે તેમજ દેવ રૂદ્ર તેમની વૃદ્ધિ માટે ચિકિત્સા કરે છે.

‘એ ગોપાલ, પહેલાં અશ્વિનીકુમારોએ ગાયો પર ચિહ્ન કર્યાં હતાં, તેથી તેમનાં વાછરડાંની વૃદ્ધિ થઈ હતી; તેવી રીતે તમે તે ગાયોના કાને જુગલ જોડીનું ચિહ્ન લોઢાના સળિયાથી કરો. હે અશ્વિનીકુમારો, પહેલાં જેમ દેવોએ અને અસુરોએ ગાયો પર ચિહ્ન કર્યાં હતાં અને જેમ મનુષ્યોએ પણ ચિહ્ન કર્યાં હતાં, એવીજ રીતે તમે આ ગાયો પર ચિહ્ન કરો, જેથી તેમની પોપણની શક્તિ હજાર ગણી વધી જાય. જે ગાય છે, તે વશવતી હોય, કલ્યાણરી હોય; તે ધર અને ગોષ્ઠની શોભા વધારે છે, તે ગાયનાં રૂપ જોઈ આ ઋષિ કશ્યપ તેની વિવિધતાનાં વર્ણન કરે છે:

૨ ‘હે અધ્યન્યા ગૌ, જન્મ લેતી અને જન્મેલી ગાયને નમસ્કાર હો. તેનાં વાળ, રૂવાટાં અને રૂપને નમસ્કાર. જે સાત જીવનપ્રવાહો અને સાત ઈન્દ્રિય સ્થાનોને જાણે છે; તે વશ ગાયનો સ્વીકાર કરે છે. જેમ દ્યુસ્થાન, પૃથ્વીસ્થાન અને અંતરરિક્ષનાં જલસ્થાનોને જાણે છે. તે સહસ્રધારથી દૂધ આપનાર વશ ગાયને જાણે છે.

‘જેનાં પગલાં યજ્ઞમાં છે, જે મીઠાં દૂધ આપે છે, જે પૃથ્વી પરનાં અનું અને પ્રાણને ધારણ કરે છે, જેનાં પાલન પોપણ વર્પથી પેદા થતાં ધાસપાલાથી થાય છે; તે ગાય મંત્રના પ્રભાવે મને પ્રામ થાય છે. ઓ કલ્યાણી, વશા ગૌ! અહિનાં અને સોમે તારી અંદર પ્રવેશ કર્યો છે. તારાં થાન મેઘની જેમ દૂધથી ભરપૂર છે. તારા સ્તન વિજળીની જેમ દૂધની ધારા વહાવે છે. તું સૌ પહેલાં જલનાં દોહન કરે છે. તે પછી જમીનને ફળકુપ બનાવે છે, તે પછી રાષ્ટ્રને સમુદ્ધ કરે છે. ત્યાર પછી સૌ જનોને અનું અને પાન આપે છે. જ્યારે બાર આદિત્યો તમને બોલાવે છે, ત્યારે દૈવરાજ ઈન્દ્ર હજાર હજાર પાત્રથી તમારાં દોહન કરે છે અને સોમરાજને તમારાં પાન કરાવે છે.

‘ઓ વશા ગૌ, જ્યારે તું ઋતુકાળને આધીન થઈ ઈન્દ્રને પ્રામ થાય છે, ત્યારે તારી પાસે શ્રોષ બળદ આવી પહેંચે છે; તે દરમિયાન કૃષ્ણ ઈન્દ્ર અને ધનપતિ તારા અંચળોમાંથી દૂધ લઈ લે છે અને તેને સોમનાં ત્રણ પાત્રોમાં ભરી દે છે, હવે જ્યારે દીક્ષા ગમેલ અર્થવા બ્રહ્મા સોનેરી આસન પર બેસે છે, ત્યારે ત્રણ પાત્રોમાં ભરેલાં તે દૂધ તેને મળે છે.

‘ઓ વશા ગાય જ્યારે તું સોમરસની સાથે આવે છે, ત્યારે તેનાં પાન કરવા ગંધવો પરસ્પર સ્પર્ધા—કલહ કરે છે. જ્યારે વાયુની સાથે આવે છે, ત્યારે ઋચ્યાઓ અને સામગીતિઓને ધારણ કરે છે, જ્યારે સૂર્યની સાથે આવે છે, ત્યારે તે કલ્યાણનાં કાર્ય કરી તેજને ધારણ કરે છે.

‘ઓ ઋતાવરી—અનું આપનારી કામધેનુ ગાયો, સોનાનાં અલંકારોથી ભૂષિત થઈને તું ઉભી રહે છે, ત્યારે સમુદ્ર અશ્વનાં રૂપ લઈને તારી પાસે આવી પહેંચે છે.

‘આ વશા ગૌ છે, જે રાંજાઓની માતા છે, જે અનુજલની માતા છે. માનવને બળ સાધન મેળવવાનું આયુધ—શશ્વત્ આ ગાયથી મળે છે. તે આયુધથી માનવીનું ચિત્ત બન્યું છે અને તેથી બળ અને બુદ્ધિ મળે છે. ઓ વશા ગૌ, તારા કંઠથી ગાથાઓ જાગે છે, ગર્દનના ભાગથી બળ, થાનથી યજ્ઞ અને સ્તનઅંચળથી કિરણો થયાં છે, તારા હાથપગથી ગતિ મળે છે, અંતરડાથી અનુજલના પદાર્થો અને ઉદ્રથી વીરુધ વનસ્પતિઓ બને છે.

‘હે વશા, જ્યારે તે વસુણના ઉદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે બ્રહ્માએ આહવાન કર્યો, કારણુકે તે શાનીજન તારા મહત્વને જાણે છે. હવે જેમ વાંઝણી ગાય હોય; તે કશુ ફળ ન આપે એમજ જે વાણી વશા—પ્રયોજનને સાધે નહિં, તે વાણી શા કામની? એવી નિર્દ્ધક વાણી પણ જ્યારે ગર્ભિત અર્થ ધરાવતી હોય; ત્યારે તો લોકો મુંજાઈ

ઘર અને પશુપાલન

જય છે, પણ ધીર સુજ્ઞ જન તે ગંભીર વાણીથી પણ પ્રયોજન સાધે છે અને વશા ગાયની જેમ એ વાણીને વશવતી કરે છે. વિશેષ પ્રકારના બ્રહ્મ-મંત્રોના પ્રભાવે તે વાણીનો સંબંધ જોડાઈ જય છે અને તે વાણી સમર્થ બને છે.

‘ને ધીર વીરજન એકલો એ વાણીને વશ કરે છે; તે એકલોજ વાણી અને અર્થનો સંપર્ક સાધે છે, તે યજ્ઞ-સેવા પરોપકારનાં કાયોની પારે પહોંચી જય છે. એમ પારે પહોંચનાર સુજ્ઞજનો માટે તો આ વશા વાણી ચક્ષુ-દર્શન બની રહે છે. એ વશા ગૌ છે, વાણી છે, તેણે યજ્ઞનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેણે સૂર્યને ધારણ કર્યો છે. જે ઓદન છે, અન્નપાનના રસ છે, તે તો બ્રહ્મ-મંત્રના સાથ સહકારથી વશામાં પ્રવેશ કરે છે.

‘ધીર સુજ્ઞજનો વશાનેજ અમૃત-અન્ન કહે છે અને તેને જ મૃત્યુ ગણી, તેની ઉપાસના કરે છે. આ વશા ગોરુપે કે વાણીરૂપે છે, તે પોતે જ દેવો, મનુષ્યો, અસુરો, પિતૃઓ, ઋષિઓ વગેરે વિવિધ રૂપે જોવાને મળે છે. વશા ગૌ અને વાણીના રૂપને જ જાણે છે, તે વશાનાં દાન લે છે. એ વશાનાં દાન આપનારને યજ્ઞ સેવા પરોપકારનાં કાયો વિચલિત થયા વિના સુયોગ્ય ફળ આપી શકે છે. એ ઋતુનો દેવ વરુણ છે, તેના મુખમાં પણ જીબ ચમકે છે, તેમાંની જે વચ્ચાં વધારે ચમકતી જીબ છે, તેજ આ વશા છે, તેથી તેનાં ગ્રહણ સરળતાથી થઈ શકતાં નથી. તે વશાનાં રેતસ-સામર્થ્ય ચાર પ્રકારે વહેંચાયેલા છે; તેમનો એક ચોથો ભાગ આપોદેવી-અર્થના સુક્ષમ સ્વરૂપે છે, બીજો ચોથો ભાગ અમૃત-અક્ષર રૂપે છે, તૃઠીજો ચોથો ભાગ યજ્ઞ-સેવાકાર્યના રૂપે છે અને ચોથો-ચોથોભાગ સામાન્ય રીતે સર્વ પશુ-જોનાર પ્રાણીઓનાં રૂપે વહેંચાયેલા છે.

‘વશા છે, તે ઘુલોક છે, તે પૃથ્વી છે, તેજ પ્રજાપતિ વિષણુ છે. એ જ વશાનાં દૂધ પીને સાધ્ય દેવો અને વસુઓ મૂળ સ્થાનમાં વાસ કરી, તેના અમૃત રસની ઉપાસના કરે છે. કેટલાક રહસ્યવાદી જનો તે વશાથી સોમરસનાં દોહન કરે છે, ત્યારે બીજા ધીરજનો ધૃત-સારની ભાવના જોડી તેની ઉપાસના કરે છે. આ પ્રકારના ધીર, વીર, સુજ્ઞજનને જે વશાનાં દાન કરે છે, તે લોકો તો ત્રણેય લોકથી પાર રહેલ દિવ્યલોકમાં વાસ કરે છે. બ્રહ્મવિદ જ્ઞાનીજનોને એ વશાનાં દાન આપી ધીરજનો બધા લોકોનાં ફળ ભોગવે છે. સાચેજ આ વશા એ દિવ્ય વાણી છે, જેમાં વરુણનાં ઋક્ત; વેદનાં બ્રહ્મ અને પ્રજાપતિનાં તપ વસેલાં છે. એ વશાનો આધાર બદ્ધને દેવો અન્જર અમર બની જીવી રહ્યા છે, તેજ વશાનો આધારે મનુષ્યો જીવી રહ્યા છે. જ્યાં સુધી આ સૂર્યનો પ્રકાશ પહોંચે છે, ત્યાં સુધી જે કોઈ પદાર્થ છે; તે બધા વશારૂપે જ વશવતી વાણીરૂપે રહેલાં છે.’

આ સૂક્તમાં વશ ગૌનું અદ્ભુત વર્ણન છે. અહીં વશાનાં દાન આપવા જગ્યાથ્યું છે, સાથે વશાને વાણીનું રૂપ આપ્યું છે. અને તે રીતે વર્ણનમાં એક વિશેષ અર્થ જોવાને મળે છે, જે સર્વને સહજભાવે ન સમજય, એ સ્વાભાવિક છે. આ વશ વાણી છે, વિદ્યા છે અને તેનાં દાન આપનાર ગુરુજ્ઞન છે. બીજાં ધન સાધન અને અન્ન પાતનાં દાન આપનાર દાતાનો મહિમા ગવાયો છે, તે રીતે વિદ્યાનાં દાન ઉદાર ભાવે કરવાની સલાહ આ કશ્યપ નામના ઋષિ આપી રહ્યા છે. જેમ વશ ગાય આપો, તો તે જીવન નિવિહનું એક ઉત્તમ સાધન બને છે, એમ જે વાણીનાં દાન ગણ જીવનનાં ધડતરમાં ઉપયોગી છે. એ દાન આપનારનો મહિમા સૂક્તમાં ગવાયો છે:

‘જે કોઈ અધિકારી જન આ વશા-ગૌ કે વાણીની યાચના કરે, તેને દાતા જરૂર આપે, તેને માટે ‘હું તને આપીશ’ એ પ્રકારની એકન્ય સ્વીકારની વાણી છે, નિષેધની વાણી નથી. ઉદાર ભાવે જો, વાણી કે વિદ્યાનાં જે દાન આપે છે, તે પ્રજ્ઞનો અને પુત્રપરિવારથી સમૃદ્ધ બને છે. ‘જેણે આર્થ દર્શન મેળથ્યું છે અને જે આ વશાની યાચના કરે છે, તે અધિકારી જનોને જે જ્ઞાનીજન વશા-વશવત્તી ગાય કે વિદ્યાનાં દાન કરતો નથી, તે તો માનોને કે પોતાનાં પ્રજ્ઞનને વેચી નાંખે છે અને પશુઓથી વાંચિત બને છે. જેમ કોઈ કંજૂસ ધનિક કૂટ-શીંગડા વિનાની, શ્વોણ-લૂલી લાંગડી, બંડ-અંગ વિનાની કે કાણી ગાયોનાં દાન કરે; તો તેનો સર્વનાશ થાય; એમજ અધૂરી અપૂર્તી વાણીનાં દાનથી તે દાન આપનાર ગુરુજ્ઞન પોતાનો નાશ કરે છે.

‘આ તે વશ ગાય છે, જે પ્રગટ થયા પછી દેવો અને બ્રહ્માણોના ઉપયોગમાં આવે છે. આને કારણે વશવત્તી ગાય અને વાણી બ્રહ્મ-મંત્રના કાર્યમાં લેવી, તેમ કરવાથી આપણાં રક્ષણ સારી રીતે થાય છે, એમ બ્રહ્મવાદીઓ જણાવે છે. આ વાણી બ્રહ્મની જાયા છે, માટે બ્રહ્મ જાણનારા મુનિઓ તેનાં સેવન કરે છે, તે માટે જે દેવોએ તેનાં સર્જન કર્યાં છે અને તે વશ પ્રિયજ્ઞનોને પોતાની પાસે રાખે છે ‘હવે જે લોકો માંગણી કરનાર કવિને દેવોની આપેલી વશ વાણી આપતા નથી; તે બ્રહ્મવાદીજનોની શાપ-વાણીના ભોગ બને છે અને દેવોને આધ્યાત્મ પહોંચાડે છે. જેણે આ વશાની માંગણી કરી છે; તેમને તો તેનો ઉપયોગ સર્વજ્ઞનોના ભલા માટે કરવાનો છે, બાકી પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે બીજ પ્રકારની વશ કામમાં લેવી. જેમ હીરા-માણેકનો ખજનો સુરક્ષિત હોય છે, એમજ વશા-વાણી તો બ્રહ્મવાદી જનોનો અમૃદ્ધ ખજનો છે. એ વશ જે કોઈની અંદર જત્તમી હોય; તેને અનુસરી બ્રહ્મવાદીજનો તેનો ઉપયોગ કરે; તે બ્રહ્મવાદીજનોની પાસે જ આ વશ આવીને ઉભી રહે છે; હવે તેને કોઈ ત્યાં જતી અટકાવી દે, તો તે સ્વાર્થીજન તેને દુઃખ આપે છે. તે વશાને પણ વર્ષ

ધર અને પશુપાલન

સુધી સાચવી રાજે અને પછી તેનાં દાન બ્રહ્મજનોને કરે; કારણ કે એ તો દેવોએ આપેલ બ્રહ્મવાદીજનોનો ખજનો છે. જે તેનાં દાન ન કરે, તેના પર ભવ અને શર્વ બાણો વરસાવે છે. અંગત સ્વાર્થ માટે આ વશાનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

‘જે બ્રહ્મ જાણનાર છે, તે બ્રહ્મવાદીઓને આગળ રાખીને, દેવોએ તેની માંગણી કરી છે. આથી જે કોઈ વશાનાં દાન ન કરે; તે બધાના કોધનો ભોગ બને છે. આ વશા દેવોના કાર્યમાં વાપરવાની છે. તેને બદલે બીજાં સાધારણ કાર્યોમાં તે વપરાય; તો તે અંગત સ્વાર્થ સાધનાર મનુષ્ય અન્ય પશુઓનો લાભ પણ મેળવી શકતો નથી; અથવા વશાનો ઉપયોગ સેવા અને પરોપકારમાં થાય; તેથી બીજાં પશુઓની સમૃદ્ધિ પણ વધે છે.

‘આ વશા એક વંશવર્ત્તા કામધેનું છે, જેનાં ધી, દૂધ વગેરે સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યોમાં આવે છે, એજ રીતે આ વશા વેદવાણી છે, દેવોની કામધેનું છે, જે વાણી બ્રહ્મ-મંત્રના બોધ માટે, સેવા અને પરોપકાર માટે આદરેલ યજનાં કાર્યોમાં ઉપયોગી બને; એજ તેની સફલતા છે.’ આ સૂક્તમાં બ્રહ્મવાદી નારદ અને વશા (ગૌ અને વાણી) ના અધિપતિ બૃહસ્પતિનો દિવ્ય સંવાદ રજૂ થયો છે:

‘આ વશા જેની આગળ પહેલાં પ્રગટ થઈ, તે દેવ બૃહસ્પતિ છે, તેની પાસે દેવોએ યાચના કરી. એ બાબત નારદે જાણી લીધી અને તેમણે દેવોની સાથે સાથે આ વશાની પણ ઉન્નતિ થાય, તે માટે પ્રયત્ન કર્યો છે. હવે જે કોઈ પુરુષ બ્રહ્મવાદી જનોની માંગણીનો તિરસ્કાર કરીને આ વશાને પોતાની પાસે રાજે છે. તે વશા ગૌ તેને પ્રજા-સંતતિથી રહિત તેમજ પશુઓથી રહિત કરે છે. આ બ્રહ્મવાદીજનો વશાની માંગણી અહિન અને સોમ, મિત્ર અને વરુણ તેમજ કામને માટે કરે છે; આથી તેને નહિ આપનાર પુરુષ દેવોને દ્રોહી બને છે.

‘ત્યાં સુધી વશાનો સ્વામી ઋચાઓને સાંભળે નહિ; ત્યાં સુધી તે પુરુષના ધરમાં વસે. ઋચાઓ સાંભળ્યા પછી તેના ધરમાં બેસે નહિ. આ વશા ધણે ઠેકાણે ફરનારી વાણી છે, જે દેવોનો અદ્ભુત ખજનો છે. જ્યારે તે રહેવાનાં સ્થાનની નજીક જવા ચાહે છે, ત્યારે તે અનેક રૂપોને પ્રગટ કરે છે; તે પોતાની જતને બતાવે છે અને બ્રહ્મવાદીજનોની યાચના પ્રમાણે તેમના મનને અનુસરે છે. તે વશા મનથી જે સંકલ્પ કરે છે, તે દેવોને પ્રાપ્ત થાય છે; આને કારણે બ્રહ્મવાદીજનો વશાની માંગણી કરવા બૃહસ્પતિની પાસે જય છે. રાજન્ય ગોપાળ એ વશાના વિવિધભાવને અનુસરે છે; મિત્રુઓને સ્વધા ભાણી, દેવોને યજ ભાણી, તેમજ ઋષિઓને દાન ભાણી, તે તે કામ કરે છે, તેને કારણે તે વશાના કોધનું કારણ બનતો નથી. આ વશા રાજન્ય-ગોપાળની

માતા છે; એ તો પહેલાંથી જ ગણાયું છે; આથી તે પુરુષ બ્રહ્મવાદીજનોને વશ આપે છે, ત્યારે તેનાં દાન ગણતો નથી જેમ અધિન માટે લીધેલું આજ્ઞય-ધી સત્તું-પળીમાંથી ઋવતું રહે છે એમજ જે વશાને દાનમાં આપતો નથી, તે અધિનની આહૃતિ બને છે, તેનો અપરાધી બને છે, તેનો નાશ થાય છે. વશ ગાય છે, તેનો વાઇડો પુરોડાશ દ્રવ્ય (ભાખરી) છે અને તે ઉત્તમ પ્રકારનાં દૂધ આપે છે, તે દાતા યજમાનના ઉદ્ધાર માટે આલોકમાં આવીને ઉલ્લી રહે છે. તે વશ દાતા-બધી કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. આ વશ વાણી તો કામધેનું છે, છતાં પણ તેને કેટલાક લોકો વાંઝણી ગણે છે; એટલું જ નહિ તેનાં આપેલાં દૂધ, દહી, ધી વગેરે અંગત લોગમાં વાપરે છે; તેની પર આ વશ કોથે ભરાય છે અને બૃહસ્પતિ તેનાં પુત્ર પૌત્રોને ભીખ માંગતાં કરે છે, તેજ વશાને જે લોકો બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને દાનમાં આપી દે છે, તે લોકો પર વશ પ્રેમ કરે છે; અને બધાં પશુઓને તે પ્રિય લાગે છે, આ વશાને દેવોએ યજ્ઞ દ્વારા મેળવી લીધી છે; તેમાંની જે વશ ભીમ-મહાકાય અને ધી દૂધ વિપુલ પ્રમાણમાં આપનારી છે, તેનો નારદે અનુભવ કર્યો છે.

દેવોએ તે વિષે વિચારણા કરી કે, આ વશા-વશવર્તી છે કે અવશા-સ્વતંત્ર રહેનારી છે; તેના ઉત્તરમાં નારદે જણાયું કે, આ તો વશા-વશવર્તીઓમાંની પણ વશવર્તી છે. ત્યારે દેવોએ પૂછ્યું કે, હે નારદ, મનુષ્યોની સાથે પેદા થયેલી વશાને તમે જણો છો, તો તેમાંથી કઈ વશા-વશવર્તી છે, તે જણાવો. જે બ્રહ્મજ્ઞાની નથી, તે કઈ વશાનાં સેવન ન કરે, તે પણ અમને જણાવો. એ દેવોના પ્રતિનિધિ બૃહસ્પતિ હતા, તેમને ઉદ્દેશીને નારદે જણાયું કે, ‘ઓ બૃહસ્પતિ, જે વશ ધણાં દૂધ ધી આપે છે, જે સેવકને અને સૌજનોને વશ છે, તેવી વશાનાં દાન બ્રહ્મજ્ઞાનીને કરવાં; પણ જે બ્રહ્મજ્ઞાની નથી, તેણે આ વશ ગાયનાં ધી દૂધ પોતાના ઉપયોગમાં નહિ લેવાં.’ ફરી પ્રશ્ન પૂછતાં દેવોએ જણાયું, ‘ઓ નારદ, તમને નમસ્કાર હો; તમારા કલ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મવિદને વશ ગાયનાં દાન અનુકૂળતા પ્રમાણે કરવાં જોઈએ. આમાંની કઈ વશ ભ્યાનક છે, જેનાં દાન ન કરવાથી દાતા યજમાનનો પરાભવ થાય, તે અમને જણાવો; તેના ઉત્તરમાં જણાયું કે, ‘હે બૃહસ્પતિ જે વશ વધારે ધી દૂધ આપનારી છે, જે ગોપાલને વશ રહે છે અને જે બધાંને અનુસરે છે, તે વશ ગાય બ્રહ્મવાદીજનને દાનમાં આપવી. જે અંશ્વર્થ અને સમૃદ્ધિની ઈરછા કરતો હોય; જે પોતે બ્રહ્મવાદી ન હોય, તેણે તે ગાયનાં દૂધ અંગત ઉપયોગમાં લેવાં નહિ.

‘આ વશ ગાયની ત્રણ જત છે: ધી દૂધ વધારે આપનારી, સૂત અને ગોપાલને વશ રહેનારી તેમજ બધાંને વશ રહેનારી, એ જતની વશ જે બ્રહ્મવાદીને દાનમાં આપે છે, તે પ્રજાપતિની પાસે અપરાધી બને છે. જ્યારે બ્રહ્મવાદીજનો માંગણી કરે,

ધર અને પશુપાલન

ત્યારે ગાયનાં દાન કરનાર ગોપાલે જણાવણું કે; આ તમારો કવિ છે. વશાની માંગણી કરવા જતાં પણ, જે ગોપાલ ધરમાં રાખે; તો તે ભયંકર ગણાય.

‘આ વશા અમને આપી નહિં; એ કારણે કોધમાં આવેલા દેવોએ બેદની વાણીમાં વશા—ઋચાઓના મંત્રોથી જણાવ્યું. તેના પ્રભાવથી ગોપાલનો પરાજ્ય થયો. એ જ રીતે વશાની યાચના કરવા છતાં પણ તે ઈન્દ્રને આપી નહિં; તે પાપને કારણે દેવો એ તેનો ભાગ કાપી નાંખ્યો. આથી જે દુષ્ટ ગોપાલે દાન નહિં કરવાની વાતો કરે છે; તે લોકો ઈન્દ્રના કોધને લીધે પોતાનો ભાગ ગુમાવે છે, એ જ રીતે જે શઠ લોક ગોપાલને દૂર લઈ જઈ, ગાય નહિં આપવાની વાતો કરે છે, તેમના ઉપર પણ અજાણતાં તુદ્રનાં બાળ પડે છે.

‘જે વશા અગ્નિહોત્રી હોય; અર્થાત હોમહવનનાં કામમાં લીધી હોય કે પછી હોમહવનનાં કામમાં લીધી ન હોય, તેનાં ધીદૂધ વગેરેથી તૈયાર કરેલા પાક પોતાના અંગત કાર્યમાં વાપરે છે, તે બ્રહ્મવાદીજનો અને દેવોનો અપરાધી બને છે. તે કુટિલ અને શઠ છે અને તેનું આ લોકથી પણ પતન થાય છે.’

નારદ અને બૃહસ્પતિના આ સંવાદથી એટલું ફલિત થાય છે કે, વશા વશવર્તી ગાય હોય કે વાણી હોય; તેનો ઉપયોગ સેવા અને પરોપકારનાં કાર્યોમાં કરવો જોઈએ. ગાયનાં ધીદૂધ વગેરે દ્રવ્યો કે પછી વાણીના વ્યવહારો અંગત સ્વાર્થમાં લેવાય; તો તે ગોતાના કલ્યા પ્રમાણે અંગત સ્વાર્થ કે ભોગ માટેનો ઉપયોગ પાપકર ગણાય છે. એ બ્રહ્મગવી-બ્રાહ્મણની ગૌ છે, દિવ્ય વાણી છે, કામધેનુ છે, તે વિષે અથવાચાર્યની આ વાણી (૧૨, ૫) પ્રગટ થઈ છે:

‘મંત્રનાં આ દિવ્ય પદ છે, જેનો અધિપતિ બ્રાહ્મણ-બ્રહ્મવાદી છે; તેથી આ બ્રહ્મગવી વાણીની રચના થઈ છે, તેનો જ્ઞાન બ્રહ્મ તપથી થયો છે, તેનો બોધ જ્ઞાનથી થાય છે, તેનો આશ્રય ઋષ્ટમાં છે, તેનાં આવરણ સત્યથી છે, તે શ્રીથી ભરપૂર છે, તે યશથી વીટાએલ છે, તે સ્વધા-ધારણાથી સુરક્ષિત છે, શ્રદ્ધા-ભક્તિથી તેનો વધારો થયો છે, દીક્ષા-પ્રતથી તેને સાચવી રાખી છે, તે યજ્ઞમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને લોક તેનો આશ્રય છે. હવે જે કોઈ ક્ષત્રિય તે બ્રહ્મગવીનાં અપાહરણ કરે છે કે બ્રાહ્મણનો નાશ કરે છે, તેની સાચી વાણી, વીર્ય, પરાક્રમ, પુણ્યશાળી લક્ષ્મી નાશ પામે છે; તેમજ તેનાં ઓજ, તેજ, સામર્થ્ય, બળ, વાણી, ઈદ્રિયશક્તિ, શોભા, ધર્મ, જ્ઞાન, શૌર્ય; રાષ્ટ્ર, પ્રજા, પશુ, પરાક્રમ, ધન, આયુ, ઝાપ, નામ, કીર્તિ, પ્રાણ, અપાન, આંખ, કાન, દૂધ, રસ, અન્ન, ખાદ્યપદાર્થ, ઋષ્ટ, સત્ય, ઈષ્ટયજ્ઞ, પૂર્તસેવાનાં કાર્ય, પ્રજ અને પશુ એ ચોત્રીશ પદાર્થી નાશ પામે છે.

‘આ બ્રહ્મગવી તો ભયંકર છે, તે જેરીલી અને સાક્ષાત ધાત કરનારી છે; તેની

અંદર ધોર કાર્યો, મરણની ઘાતો અને બધાં કૂર કાર્યો રહેલાં છે, જે પુરુષોનો વધ કરવામાં કૂરણ છે. જે કોઈ તે બ્રહ્મગવીનાં હરાણ કરે છે; તે બ્રહ્મધાતી દેવશત્રુને મૃત્યુના પાશમાં નાંખી દે છે. તે બ્રહ્મગવી બધાનો ઘાત કરનાર હથિયાર છે.

‘આ બ્રહ્મવિદ-જ્ઞાનીઓની ગાય છે, તે જ્યારે ભર્યકર બને છે, ત્યારે તે દુરાધર્મ બને છે, એ દોડે છે, ત્યારે વજ બને છે, તે ઉકે છે, ત્યારે આગ બને છે. તે ખરીઓથી હથિયારની જેમ હણે છે. એ જુઓ છે; ત્યારે મહાદેવ જેવી ઉગ્ર લાગે છે, તે છિરાની જેમ તીક્ષ્ણ લાગે છે. ગર્જના કરતી હોય, એ રીતે નસકોરાં બોલાવે છે, તે હિકાર કરે છે; ત્યારે મૃત્યુ જેવી લાગે છે. તે જ્યારે કોધમાં આવી પૂછું ઊંચું કરે છે; ત્યારે ઉગ્ર દેવ જેવી ભયંકર લાગે છે. જ્યારે તે કાન ઉભા કરે છે, ત્યારે બધાનો નાશ કરે છે. તે ભયમાં આવી મલમૂત્ર છોડે છે, ત્યારે રાજ્યક્રમા-ક્ષયની જેમ વિનાશક બને છે. જે તેને બલાત્કારથી દોહવામાં આવે, ત્યારે તે માથામાં દુઃખાવો પેદા કરે છે. જે તેનાં મુખ બાંધી દેવામાં આવે, તો તે બાળની જેમ વિધાતક અતે યુધ્ય જેલનાર મલ્લ જેવી બને છે. તેને મારવામાં આવે; તો તે વિનાશ કરે છે. તે બેસો ત્યારે ભયાનક ઝેરી જેવી, ઉભી થાય, ત્યારે અંધકાર જેવી બને છે. આમ કોધમાં આવેલી અને પીડાએલી બ્રહ્મગવી-જ્ઞાનીજીનોના શત્રુઓના પ્રાણ હરી લે છે.’

આ વિસ્તૃત સૂક્તમાં બ્રાહ્મણની વશા-વશવર્તી ગૌનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે સૂક્ત ચાર પગા પશુનું વાર્ણિન નથી. જે કે બ્રાહ્મણની ગૌનું રક્ષણ બધી રીતે કરવું જોઈએ અને જ્યાં ગાયો વજેરે પશુઓની હત્યા થાય છે, તે સમાજના માનવીઓ સુખ શાંતિ ભોગવી શકતા નથી. એ નજરે ગોહત્યાના પાપનો અહીં નિર્દેશ છે, તે સાથે બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષની દિવ્યવાણીનો મહિમા અહીં ગાયો છે.

જેમ કર્વિની વાણી સામાન્ય ઘટનામાં પણ દિવ્યભાવનાં દર્શન કરાવે છે, એમ જ જ્ઞાનીજનની વાણી સેવા અને પરોપકારની પ્રેરણા કરે છે. એ વાણીનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે, તો સમાજ અને રાષ્ટ્રનો વિનાશ થાય છે. અને અંગત સ્વાર્થ તેમ જ ભોગવિલાસમાં પડેલા દુષ્ટજીનો સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં અહિત સાધે, ત્યારે કો'ક ઉદાર ચરિત સંત જ્ઞાનીજનને હેઠે વેદના જગે છે. અને તેમની વાણી ઉગ્ર બની અભિશાપ વરસાવે છે. આ જ્ઞાનીજનો સેવા અને પરોપકારનાં કાર્ય જોઈ શુભાશિષ પાઠવે છે, તો સાથે સમાજમાં ચાલતી અનીતિ અને ભ્રાટાચારની સામે તેનો પુરુષપ્રકોપ જગે છે. તેમની તે ઉગ્ર શાપરૂપ બનેલી વાણી એક ભયંકર ગૌ છે, જે સર્વનાશ નોંતરે છે, તે વિષે સૂક્તના અંતિમ ભાગમાં જગ્યાવ્યું છે:

‘એ બ્રહ્મગવી, એ અહિસનીય દેવી ગાય, જે બ્રહ્મજ્ઞાનનો દ્રોહ કરે છે; તે દુષ્ટ માણસને સમુદ્રો બાળી નાખ. સમાજ અને રાષ્ટ્ર દ્વારા તેને જે સુખ સગવડનાં સાધન

અપાય છે, તે કાપી નાખો. તેની સાથે થતા વ્યવહારો સારી રીતે કાપી નાખો. તેને મળતાં ઘર વાડી વગેરે સાધનો બાળી નાખો, પૂરેપૂરાં બાળી નાખો; તેનો પૂરેપૂરો વિનાશ કરો. જેમ પાપીજન યમલોકથી પાછો ફરીને પાપલોક-નરકમાં પીડાય છે; એવી જ રીતે બ્રહ્મધાતી અને કંજુસ પાપી જનનાં માથાં વજ જેવા તીક્ષ્ણ હથિયારથી ઉડી જાય, તેના શરીરનાં રુંવાટાં, નાડીઓ, હાડકાં, મજજાઓ વગેરે છેદાઈ જાઓ. શમશાનનો અર્દિન તેને બાળી મૂકો, વાયુ તેને માટા અંતરિક્ષમાં રાખીને સુક્વી નાખો, તેમ જ સ્વર્ગના સૂર્યલોકથી દૂર રાખી, તેને બાળી મૂકો.

અહીં ગૃહ અને ગોષ્ઠના સાથ સહકારની ભાવના જેવાને મળે છે. ઘરની પ્રતિષ્ઠા ગૃહિણીથી છે, તો ગોષ્ઠ ગોશાળાની પ્રતિષ્ઠા ગાયથી છે. નારી જેમ લક્ષ્મીનું પ્રતીક છે, તેમજ ગો પણ સમૃદ્ધિનું પ્રતીક છે. બ્રહ્મજ્ઞાની જણાવે છે કે, અહીં ગો અને અશ્વ એ બે પ્રતિષ્ઠાનાં પ્રતીક છે. ઋષિઓએ જે તપ કર્યાં, શ્રમ-પરિશ્રમ આદર્યા, તેથી તેમને ગો-વાણીનાં દર્શન થયાં, ગો-પશુના પાલનની ભાવના જગ્યી, ગો-ઈન્દ્રયોના સંયમ જગ્યા. આ વાણી, આ પશુ, આ ઈન્દ્રયો એક ભૌતિક સુખ સગવડનાં સાધન છે, સાથે તે અંદરની જ્યોત પ્રગટાવે છે. એ ગોના દેવ સોમ છે, જે દેવોનું અમૃત છે. દેવો ખાતા નથી, પીતા નથી, અમૃતનાં દર્શન કરી તુપ્ત થાય છે. એ વાણી સોમ છે, તે ઔપધિ વનસ્પતિનો રાજ છે, જે માનવના જીવનને પ્રેરણા આપે છે. તે પશુપાલનથી જીવનનાં ચેતન જગે છે. જેતરની પાણે પશુઓના વાસ હોય, રાતના ઘનધોર અંધકાર હોય ને મધરાતે ભયનું વાતાવરણ જમ્યું હોય, ત્યારે બળદોની દાંટડીઓ રણકે ને વાતાવરણમાં જીવન ચેતના ભરી હે. જેડૂત ગૃહસ્થને હોયે હામ જગે. હું એકલો નથી. અરક્ષિત નથી.

આને સ્થિતિ બદલાતી જાય છે. પશુધન ઓછાં થતાં જાય છે. જેતરની પાણે હવે થંત્ર ખડકાયાં છે, ઓઝર-હથિયાર ભેગાં થયાં છે, તે જેતીને સમૃદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી છે, પણ જીવનની ચેતના જગાડવા તે કામ આવતાં નથી. ગોધન ઓસરતું ગયું, સાથે અશ્વધન પણ ખૂટી ગયાં. ગાયમાં વાણી અને અશ્વમાં પ્રાણની ચેતના જગાડતા એ ઋષિઓના દિવ્ય મંત્રો આપણી પ્રેરણા જગાડે અને સ્થૂલ જગતમાં દિવ્યભાવનો સંચાર કરે, તો માનવજીતિમાં નવી સૂજ બુધ જગે. માનવતાનો સંદેશ જગાડવા માટે માણસ માણસ પ્રતિ આદર રાખે, માનવ માનવનું કલ્યાણ સાધે; એ માટે સૌના હદ્યમાં નિવાસ કરતા દેવરાજ ઈન્દ્રને જગાડવો છે. ભૌતિક સાધનોથી કંટાળેલું જગત ફરી એકવાર પ્રકૃતિની સહજ સ્વધંભૂ કૃપાને પાત્ર બને અને કુદરત માનાની રચેલી સુષ્ટિમાં સહબંધુભાવે જગાડે, એ ભાવના આજના વિશ્વને ચેતના જગાડવા ઉપયોગી થશે.

પરિશિષ્ટ

અથર્વવેદ : ઋષિ અથર્વાના વંશજ

બ્રહ્માધી ભૂગુ થયા, તેથી અથર્વા થયા, તેજ અંગિરા કહેવાયાઃ અથર્વા ઋષિને વીસ પુત્રો થયા, જેમણે અથર્વવેદના એક એક કાંડનાં સ્મરણ કર્યાં. તેનો નિર્દેશ ગોપથ બ્રાહ્મણ (૧, ૮) માં આ રીતે છે : તમું અંગિરસમું ક્રદ્ધિમું અમ્યશ્રામ્યદું અમ્યતપત્ત સમતપત્તું । તસ્માત્ શ્રાન્તાત્ તપ્તાત્ સન્તપ્તાદ્ વિશિનઃ અંગિરસઃ ક્રદ્ધબીનું નિરમિમત ષોઢશિનઃ અષ્ટાદશિનઃ દ્વાદશિનઃ એકર્વાનું તૃચાનું ચતુર્બ્રહ્મચાનું પંચર્વાનું દ્વિ-ક્રદ્ધચાનું સપ્તર્વાનિતિ । યાનું મંત્રાનું અપશ્યત્ત સ આંગિરસો વેદો અભવત् ।

અથર્વવેદ (૧૦, ૭, ૨૦) માં અથર્વાંગિરસઃ નામ બધા ઋષિઓને માટે છે. ગોપથમાં અથર્વા, અંગિરા અને ભૂગુ એ ત્રણ નામ છે. અથર્વવેદની બૃહતું સર્વાનું-ક્રમણીમાં ઋષિ, દેવ, છંદ વગેરેનો કુમ બતાવ્યો છે. ‘પંચપટલિકા’ નામનો લક્ષણ ગ્રંથ છે, તેમાં મંત્રો, સૂક્તો અને પાઠોના કુમ, લક્ષણ, વિવરણ વગેરે છે. તે મત પ્રમાણે અઢાર કાંડોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યા છે. પહેલામાં એકથી સાત, બીજામાં આઠથી અગિઆર અને ત્રીજામાં બારથી અઢાર કાંડો છે.

અથર્વવેદને એક નજરે ભૌપ્રજ્ઞ વેદ કહેલ છે, તેનું તાત્પર્ય આ છે : જેમ શરીરના રોગ શમાવવા એક પ્રકારના તાત્કાલિક ઉપાયો લેવા પડે છે તેમજ વ્યક્તિ, સમાજ કે રાષ્ટ્રને નુકશાન કરનાર વર્ગ સામે ઘોર ઉપાય લેવાય છે, તેમજ તેમના ભરણ પોપણને માટે પૌષ્ટિક ઉપાયો લેવાય છે :

ઘોરા ક્રદ્ધયો નમો અસ્તુ । અથર્વ વેદ ૨, ૩૫, ૪

યયૈવ સંસ્રજે ઘોરં તયૈવ શાન્તિરસ્તુ નઃ । અથર્વ ૧૮, ૮, ૩

જે મંત્રોમાં શાંત, પૌષ્ટિક અને ભૌપ્રજ્ઞ ઉપાયો સૂચય્યા હોય; તેના ઋષિઓ અથર્વા હોય અને જેમાં યાતુ, અભિચાર અને ઘોર ઉપાયો હોય; તેના ઋષિઓ અંગિરાઓ હોય. જે કે આ મારક અને શામક ઉપાયો જુદા પાડી શકાય એમ નથી. આ પરથી અથર્વવેદમાં મહીન વિદ્યા તેમજ મારણ ઉચ્ચાટન વગેરે ઉપાયો હોવાથી, ત્રણ વેદો સાથેના શુદ્ધ પવિત્ર સાહિત્યમાં અથર્વવેદની ગણના થતી નથી; એ પ્રકારનું

અનુમાન તારવવું, તે યોગ્ય નથી. સમાજ અને રાષ્ટ્રને ખૂબ જ હાનિ પહોંચાડનાર તેમજ મહામારી જેવા રોગો ફેલાવનાર જંતુઓ અને હિસક પ્રાણીઓનો વિનાશ કરવા માટે જે ઉપાયો લેવા પડે છે, તેના મૂલમાં અથર્વિદ એક મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ અથર્વ વેદ જાળનારનું મહત્વ આ દ્રષ્ટિઓ વધી જાય છે.

કંડા પ્રમાણે વિષયોની સૂચી

શૌનક શાખાની અથર્વ વેદ સંહિતા પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં વીસ કંડ, ૭૩૦ સૂક્તો અને છ હજાર જેટલા મંત્રો છે. વૈદિક પરંપરા પ્રમાણે ત્રણ રીતે તેના વિભાગ જેવા મળે. છે

પહેલા વિભાગના સાત કંડોમાં ઋચાઓ પ્રમાણે ગોઠવણી હોવાને કારણે વિપ્યનો કુમ પકડી શકતો નથી, તોપણ સામાન્ય જ્ઞાન પુરતું એમ કહી શકાય કે, બાર પ્રાયશિચ્છત સૂક્તો સાતમા કંડના ૧૧૦ ૧૨૧ સુધી, મૃગાર ઋષિનાં સાત સૂક્તો ચોથા કંડના ૨૩-૨૮ સુધી, છ શત્રુનાશન સૂક્તો બીજ કંડના ૧૮-૨૩, રાજકારણ સૂક્તો ત્રીજના ૧-૫ વગેરે છે. તે ઉપરાંત બે બે સૂક્તોનો વિપ્યન તારવી શકાય; જેમકે વેન અને ગંધર્વ ૨, ૧ ૨ બ્રહ્મા-ક ૪, ૧-૨, મન અને વાણી ૭, ૧-૨ અને કામાત્મા ૬, ૮-૯ વગેરે.

કૌષીતકી સૂત્રમાં વિપ્યોનો વિભાગ આ પ્રમાણે છે. ભૌષજ્ય, આભિચારિક, સ્ત્રી કર્મ, સાંમનન્ય, રાજકર્મ, પૌર્ણિક, પ્રાયશિચ્છત, બ્રહ્મરક્ષા, અધ્યાત્મ, યજસૂક્તો, ૧૩ થી ૧૮ વિપ્યો ઉપર પ્રમાણે અને વીસમા કંડની યાજ્યા-અનુવાક્યા ઋચાઓ.

આઠમાથી અઢારમા સુધીનાં કંડોમાં સૂક્તોની સંખ્યા દશ અને તેથી વધીને સાઠ ચોસઠ સુધી જાય છે. આઠમાથી અગિઆરમા સુધીના દરેક કંડમાં સૂક્ત દશ દશ બારમામાં પાંચ, તેરમામાં ચાર, ચૌદમામાં ત્રણ અને પંદરમા સોણમા, સત્તરમા અને અઢારમામાં એક એક દીર્ઘસૂક્ત છે; પરંતુ પર્યાયોમાં તેના વિભાગમાં આપ્યા છે. તે પ્રમાણે પંદરમામાં અઢાર, સોણમામાં નવ, સત્તરમામાં એક અને આઢારમામાં ચાર પર્યાયો છે. ઓગણીશમા કંડમાં ઋચાઓની સંખ્યા નિયમિત નથી; સાત અતુવાકોમાં ૭૨ સૂક્તો છે તેમજ વીસમા કંડમાં ૧૪૩ સૂક્તોમાં મંત્રસંખ્યા ૮૫૮ છે.

વિપ્યની દસ્તિઓ ઓગણીશમા કંડને છોડીને તેરથી વીસ કંડોનો નિદેશ આ રીતે છે: ૧૩ માં અધ્યાત્મ, ૧૪ વિવાહ, ૧૫ વ્રાત્ય ૧૬ દુઃખ વિમોચન, ૧૭ અભ્યુદ્ય ૧૮ પિતૃમેધ અને ૨૦ ઈન્દ્ર વિષેની ઋચાઓ યાજ્યા અને અનુવાક્યાના રૂપમાં છે. આ પછી આગઆરમા અને બારમા કંડમાં પણ વિપ્યન નિદેશ થઈ શકે, અગિઆરમાના દશ સૂક્તોમાં કુમથી બ્રહ્મોદન, રદ્ર, ઓદન પ્રાણ, બ્રહ્મર્થ, પાપમોચન, ઉચ્ચિષ્ટ બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ, શત્રુનિવારણ અને શત્રુનાશન તેમજ બારમાનાં પાંચ સૂક્તોમાં પહેલું ભૂમિ

સૂક્ત દુર્માનોનું છે, તે ગાઢી કુમથી યક્ષમ રોગ નાશન, સ્વર્ગોદન, વશા ગૌ અને બ્રહ્મગલ્વી. આ રીતના સામાન્ય નિર્દેશો આઠ, નવ અને દશમા કંડના વિપયોનો પણ થઈ શકે છે, કારણ કે તેમાં દશ દશ સૂક્તો છે.

યજ્ઞપતિ : આ પુસ્તિકામાં યજ્ઞસંબંધી વિપયની સંગતિ સાધવામાં આવી છે જોકે શ્રૌત યજ્ઞ કર્મોમાં ઋચાઓ યજુઓ અને સામની ગોઠવણી જોવાને મળે છે, તેમાં અર્થવ્ર્વેદના સૂક્તોનો પ્રયોગ જોવાને મળતો નથી. તો પણ શ્રૌતને લગતા વિપયો તેમજ શ્રૌત યજ્ઞોનાં નામ અહીં સારી રીતે જોયાને મળે છે તે ઉપરાંત અર્થવ્ર્વેદમાં ગુહ્યયજ્ઞ-સંબંધી મંત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં છે, જેનો નિર્દેશગુહ્યપતિ' અર્થવ્ર્વેદ પરિચયની બીજી પુસ્તિકામાં કર્યો છે, તે ઉપરાંત યજ્ઞની સામાન્ય વ્યાખ્યામાં સમાઈ જતાં સૂક્તોને આહી એકમિત કરી છે, જેથી એક પ્રકારની વિપય સંકલના જોયાને મળશે.

શ્રૌત યજ્ઞોમાં પ્રાધાન્ય સોમયાગનું છે. તેના પહેલા અહોરાત્રમાં થતા અહિન ષ્ટોમનાં ત્રણ સવન અને તેનો છંદ ગાયત્ર, મધ્યાહ્નસવન અને તેનો છંદ ત્રિષ્ટ્રુપુ તેમજ તૃતીય (સાયં) સવન અને તેનો છંદ જગતી વિગેરેનું સ્પષ્ટ દર્શન છઠ્ઠા કંડના ૪૭ અને ૪૮ સૂક્તોમાં છે; તે ઉપરાંત ૮, ૧, ૧૧-૧૩ તેમજ ૭, ૭૨, ૨ માં સવનોનો નિર્દેશ છે, ૫, ૧૨, ૨૭ માં આપ્રી સૂક્તો, ૨, ૧ માં અહિતચયન, ૭, ૭૩ માં અશ્વિનીકુમારોને ધર્મ-ગરમ દૂધનાં હવિ, ૧, ૧૫; ૨, ૨૬; ૧૮, ૧ માં સંક્ષાવ્ય હવિ; ૬, ૩૮ માં યશોહવિ, ૬, ૬૪ માં સમાન હવિઓ, ૫, ૨૧, ૨ માં પ્રત્રાસ હવિ, ૬, ૬૫ માં નૈર્હસ્ત હવિઓ, ૬, ૭૮ માં ભૂત હવિઓ, ૬, ૬૪ માં સમાન હવિઓ, ૬, ૧ માં સવિતૃગાન વિગેરેનો નિર્દેશ કરી શકાય.

વેદ પરિચય શ્રોણી

૧. વેદ-પરિચય (કાળવેદ) પુસ્તકા ત્રણુ થી છ	રૂ. ૮૦૦
૨. યજ્ઞવેદ પરિચય પુસ્તકા એકથી છ	રૂ. ૧૨-૦૦
૩. સામવેદ પરિચય પુસ્તકા એકથી છ	રૂ. ૧૨-૦૦
૪. અર્થવ૰ષેદ પરિચય પુસ્તકા એકથી ચાર	રૂ. ૮૦૦

લેખક : આચાર્યાંશી વિષણુહેવ સાંકળેશ્વર પંડિત ઓમ. એ. વેદાચાર્ય

પ્રકાશક :

ચુનવસિંધી અંથ નિર્માણ એડ
ગુજરાત રાંય અમદાવાદ-૬.

સુખ્ય વિકેતા :

ખાલગોવિંદ ખુક્સેલસ્, ગાંધી રોડ.,
અમદાવાદ-૧.